

Michał Sobala

Dwór Klecki : rezydencja biskupów krakowskich w Kielcach w świetle nieznanego inwentarza z 1635 roku

---

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 25, 27-70

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MICHAŁ SOBALA

**DWÓR KLECKI
REZYDENCJA BISKUPÓW KRAKOWSKICH
W KIELCACH W ŚWIETLE NIEZNANEGO INWENTARZA
Z 1635 ROKU¹**

Dotychczasowe badania nad siedzibą biskupów krakowskich w Kielcach skoncentrowane były na jej ostatnim, stu pięćdziesięcioletnim okresie rozwoju, gdy funkcję biskupiego domu pańskiego pełnił, zachowany do dziś, pałac fundacji biskupa Jakuba Zadzika (1635-1642)². Odtworzenie ówczesnych przemian rezydencji umożliwiają liczne przekazy źródłowe, wśród których największą wartość poznawczą ma pięć, znanych od dawna, opisów inwentarzowych, powstałych w 1645³, 1668⁴, 1746⁵ oraz 1788⁶ i 1789 roku⁷. Stan wiedzy o kieleckiej siedzibie biskupiej w średniowieczu i wczesnej nowożytności, do lat 30. XVII wieku, opierał się jedynie na lakonicznych wzmiankach źródłowych, potwierdzających istnienie przypuszczalnie już od XII stulecia biskupiego dworu⁸. Żadne ze znanych dotych-

¹ Problematyka niniejszego artykułu została po raz pierwszy, w ogólnym zarysie, przedstawiona przez autora podczas sesji zorganizowanej w ramach obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 12.09.2008 roku w Muzeum Historii Kielc

² Przy wymienianych w niniejszym tekście nazwiskach biskupów ordynariuszy podany został okres ich rządów w diecezji krakowskiej

³ Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (dalej AKKK), sygn. Inv.B.1, Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-1645: *Inwentarz Klucza Kieleckiego spisany Anno 1645*, s. 305-313

⁴ AKKK, sygn. Inv.B.2, *Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A.1668: Klucz Kielecki, Zamek w Kielcach*, k. 235-243

⁵ AKKK, sygn. Inv.B.28, *Inwentarz Generalny Kluczków Kieleckiego y Samsonowskiego [...] spisany 1746*, s. 1-75

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), ASK, sygn. Dz. LVI, nr 271, *Inwentarz Klucza Kieleckiego [...] 1788*

⁷ AGAD, ASK, sygn. Dz. XXXVI, nr 55 a, *Lustracja Klucza Kieleckiego Anno 1789*; drugi egzemplarz: Archiwum Państwowe w Radomiu, ZDP, sygn. 5

⁸ Zagadnienie dworu biskupiego w Kielcach nie było dotąd przedmiotem odrębnego opracowania. W szerszym kontekście zostało kilkakrotnie podjęte w publikacjach trzech kieleckich badaczy: J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach (dalej RMNKi), 15: 1989,

czas źródeł nie zawierało opisu, ani nawet poza jednym wyjątkiem, informacji o fundatorach kolejnych biskupich budowli rezydencjonalnych, wznoszonych w Kielcach w okresie przedzadzickowskim. Potwierdzony źródłowo był jedynie fakt budowy dworu z inicjatywy biskupa Piotra Tomickiego (1524-1535). Nieokreślony pozostawał wygląd, lokalizacja, a także kres istnienia owej budowli. Nieustalone było również czy dwór fundacji Piotra Tomickiego był ostatnim biskupim domem pańskim zbudowanym w Kielcach przed powstaniem ponad stulecie później, istniejącego obecnie pałacu. Ze względu na brak źródeł opisowych sprzed 1645 roku oraz ograniczony zasięg badań terenowych⁹, stan rezydencji kieleckiej z okresu poprzedzającego fundację biskupa Zadzika był dotychczas niemal zupełnie nieznan. Nierozpoznane pozostawały: liczba, wygląd, funkcja i sytuacja zabudowań, a tym samym rzeczywista skala biskupiego kompleksu rezydencjonalnego, jaki ukształtował się w Kielcach do połowy lat 30. XVII wieku.

Wobec powyższego, niezwykle cennym przekazem źródłowym okazał się inwentarz klucza kieleckiego spisany w 1635 roku, po śmierci ordynariusza krakowskiego kardynała królewicza Jana Alberta Wazy (1632-1634)¹⁰. Zachowany w całości rękopis, liczący łącznie 41 kart, zawiera kompletny opis inwentarzowy ówczesnego klucza kieleckiego, wchodzącego w skład dóbr stołowych biskupstwa krakowskiego. Inwentarz zawierający opisy należących do klucza dwóch miast, ponad trzydziestu wsi i folwarków oraz licznych hut i kuźnic posiada, jako całość, dużą wartość poznawczą, zwłaszcza w zakresie historii gospodarczej¹¹. Dla badań nad siedzibą biskupią w Kielcach szczególnie istotne są trzy pierwsze strony dokumentu (Il. 1-3) – na pierwszej i drugiej znajduje się opis właściwej rezydencji (*Dwór Klecki*), na trzeciej zaś zabudowań folwarku (*Pod Dworem Folwark*). Znaczenie opisu inwentarzowego z 1635 roku polega w głównej mierze na tym, że ukazuje nieznaną wygląd rezydencji kieleckiej tuż przed jej niemal całkowitym

s. 15-52: *II. Geneza rezydencji*, s. 16-18, *III. Rezydencja przed 1636 r.*, s. 18-20; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe w Kielcach*, Kielce 1991, s. 21-23: *Dwór biskupi*; Idem, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, w: *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*. Materiały z sesji naukowej, pod red. L. Kajzera, Kielce 20 IX 1997, s. 87-90; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc. Kasztelania kielecka od przelomu XI i XII do połowy XIV stulecia*, Kielce 2007, s. 51-55, s. 108-111: *Problem istnienia dworu biskupiego w Kielcach*
⁹ Zob. J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 12, ryc. 4, s. 191; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 21-25, 166-187, 194-198

¹⁰ AKKK, sygn. Inv.B.26, *Inwentarz Klucza Kleczkiego spisany po śmierci S. Pamięci Naiśniejszego Królewicza Kardynała Biskupa krakowskiego Xiążęcia Siewierskiego Anno 1635*. Istnienie inwentarza klucza kieleckiego z 1635 roku zostało stwierdzone przez piszącego te słowa w 2007 roku w trakcie rozpoczętej wówczas kompleksowej kwerendy archiwalnej w ramach badań nad całością problematyki rezydencji biskupów krakowskich. Źródło to nie było jak dotąd przedmiotem analizy, nie zostało także odnotowane w dotychczasowej literaturze. Należy w tym miejscu nadmienić, iż jest to jeden z nielicznych, bardzo cennych (w większości także dotychczas nieznanych) inwentarzy dóbr biskupstwa krakowskiego spisanych przed 1645 rokiem (datą sporządzenia pierwszej znanej całościowej lustracji dóbr biskupstwa), jakie przetrwały do naszych czasów

¹¹ Podkreślić w tym miejscu należy, że najwcześniejszy znany dotychczas opis inwentarzowy klucza kieleckiego jest o 10 lat późniejszy, pochodzi z 1645 roku (zob. przyp. 3)

przekształceniem z inicjatywy biskupa Jakuba Zadzika. Ponadto, poza odtworzeniem stanu rezydencji w 1635 roku, pozwala również w znacznym stopniu prześledzić jej przemiany w ciągu stulecia poprzedzającego tę datę.

Przed przystąpieniem do analizy kieleckiej siedziby biskupiej we wczesnym okresie nowożytnym, nieodzowne jest przybliżenie jej wcześniejszych, kilkusetletnich dziejów – od XII do początku XVI wieku.

SIEDZIBA BISKUPIA W ŚREDNIOWIECZU

Rozległy kompleks dóbr w górzystym rejonie północnej Małopolski, obejmujący terytorium wokół Kielc, został nadany biskupstwu krakowskiemu prawdopodobnie w końcu XI, bądź na początku XII wieku¹². Niewątpliwie w XII stuleciu Kielce stanowiły już ośrodek biskupiej kasztelani majątkowej¹³. Miało to

¹² Ze względu na brak przekazów źródłowych (pierwszy zachowany dokument dotyczący dóbr biskupstwa krakowskiego pochodzi z 1166 roku), nieznana pozostaje dokładna data przekazania omawianego obszaru biskupom krakowskim. Większość badaczy przyjmuje, że nastąpiło to w okresie panowania Władysława Hermana lub, najpóźniej Bolesława Krzywoustego; zob. S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku. Próba odtworzenia zaginionej Liber beneficiorum Długosza. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*, pod red. F. Bujaka, z. 2, Lwów 1925, s. 12-13; K. Tymieniecki, *Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogór*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, t. 1: 1930, Kielce 1931, s. 70; J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967, s. 19-20, 32-33; T. Lalik, *Spółeczeństwo i państwo w drugiej połowie XI i pierwszej połowie XII wieku*, w: *Polska pierwszych Piastów. Państwo - społeczeństwo - kultura*, red. T. Manteuffel, Warszawa 1968, s. 341; Z. Guldon, *Początki Kielc*, „Kwartalnik Kieleckiego Towarzystwa Naukowego” 1971, Warszawa 1972, s. 46; J. Szymański, *O źródłach pisanych do dziejów Kielc w średniowieczu*, Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego (dalej RMS), 8: 1973, s. 57-58; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego X-XIII wiek*, Wrocław - Kraków - Warszawa - Gdańsk 1975, s. 101; E. Wiśniowski, *Początki kościoła i parafii św. Wojciecha w Kielcach*, „Nasza Przeszość”, t. 57: 1982, s. 161; F. Kiryk, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, Kielce 1991, s. 47-48; Idem, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 54; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998, s. 179-180; M. Derwich, *Osadnictwo regionu świętokrzyskiego w okresie średniowiecza. Uwagi na marginesie badań nad opactwem świętokrzyskim*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII-XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 51. W dotychczasowej literaturze dominował pogląd o jednoczesności nadania biskupstwu krakowskiemu terytoriów: kieleckiego i tarskiego. Argumenty mające świadczyć o późniejszym (oraz dwuetapowym) włączeniu kompleksu tarskiego do dóbr biskupich przedstawił Z. Brzeziński, *Geneza Tarczka*, w: *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, s. 79-98

¹³ Pierwszy znany dokument potwierdzający istnienie biskupich kasztelani: kieleckiej oraz tarskiej pochodzi jednakże dopiero z 1227 roku, zob. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (dalej KDKK), cz. I, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874, nr 17, s. 25. Zagadnienie początków kasztelani kieleckiej zostało ostatnio obser-

znamienne konsekwencje dla dalszego rozwoju osady, w tym również jej układu przestrzennego.

Z pierwszym okresem rządów biskupich należy łączyć powstanie, poza obszarem zabudowy ówczesnych Kielc¹⁴, odrębnego zespołu osadniczego, mającego pełnić nowe, zarówno sakralne jak i świeckie funkcje. Został on lokowany na terenie wzgórza położonego w odległości kilkuset metrów na południowy zachód od istniejącej wówczas osady. Wobec braku XII-wiecznych źródeł dokumentowych i niedostatku badań terenowych trudno jednoznacznie stwierdzić czy kształtowanie się nowego organizmu osadniczego rozpoczęło się dopiero wraz z fundacją w tym miejscu kolegiaty przez biskupa Gedeona (1166-1185), czy też wiązać się może z wcześniejszą inicjatywą jednego z jego poprzedników – wzniesieniem siedziby biskupiej. Jedynym przekazem mogącym świadczyć o istnieniu w XII wieku dworu biskupiego jest wielokrotnie cytowany zapis w *Katalogu biskupów krakowskich* Jana Długosza, mówiący o tym, że 19 I 1142 roku *in curia sua episcopali Kyelciensi* zmarł biskup Radost (1118-1142)¹⁵. Przyjmując założenie, że w pierwszych dziesięcioleciach po przejściu przez biskupów krakowskich kompleksu dóbr łysogórskich Kielce pozostawały jego głównym, może nawet jedynym¹⁶ ośrodkiem administracyjnym, wydaje się wielce prawdopodobne funkcjonowanie w nich już wówczas czasowej siedziby biskupiej. Pytanie czy ów pierwotny dwór mógł zostać zbudowany przy starej osadzie i kościele parafialnym, czy też jego lokalizacja związana była z założeniem osobnej biskupiej jednostki osadniczej, na obecnym etapie badań musi pozostać bez odpowiedzi. Jedyną jak dotąd udokumentowaną i (częściowo) zidentyfikowaną średniowieczną budowlą powstałą w wyniku działalności fundacyjnej biskupów krakowskich w Kielcach jest zbudowany około 1171 roku murowany kościół kolegiacki¹⁷. Nie ulega wątpliwości,

---

nie omówione w opracowaniu C. Hadamika, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 114-150 (tu starsza literatura)

¹⁴ Kwestia lokalizacji i okresu funkcjonowania kieleckiej osady przedlokacyjnej oraz pierwotnego kościoła parafialnego Św. Wojciecha pozostaje wciąż w niewystarczającym stopniu rozpoznana, budząc wśród badaczy liczne kontrowersje i często rozbieżne poglądy, zob. C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 83-88, 98-101

¹⁵ *Monumenta Poloniae Historica*, series nova (dalej MPH, s.n.), t. X, cz. 2, *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, Warszawa 1974, s. 153. We wcześniejszych redakcjach *Katalogów* nie podano miejsca, a jedynie datę śmierci biskupa, zob. *Ibidem*, s. 46, 56, 86, 110

¹⁶ Por. Z. Brzeziński, *Geneza Tarczka*, op. cit., s. 79-98

¹⁷ Wzmianki o fundacji kolegiaty w Kielcach zostały zamieszczone w kolejnych redakcjach (prócz I i II) *Katalogów biskupów krakowskich*, zob. MPH, s.n., t. X, cz. 2, s. 48, 57, 89, 111, 157. O średniowiecznej kolegiacie zob. J. Kuczyński, *Sprawozdanie z badań katedry kieleckiej za rok 1961*, RMŚ, 1: 1963, s. 67-89; *Idem*, *Sprawozdanie z archeologicznych prac badawczych przy katedrze kieleckiej przeprowadzonych w 1962 r.*, RMŚ, 2: 1964, s. 177-195; *Idem*, *Znaki kamieniarskie na murach kieleckiej katedry*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 12: 1964, nr 2, s. 279-282; *Idem*, *Badania archeologiczne Muzeum Świętokrzyskiego. Kielce – katedra. Badania archeologiczne w 1970 r.*, RMŚ, 7: 1971, s. 119-133; *Idem*, *Kielce przedlokacyjne*, Kielce 1982, s. 33-34, 58; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 16-19, s. 92; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 88-98, 166-187; M. Pieniążek-Samek, *Przemiany kolegiaty (obecnie katedry)*

że już od początku funkcjonowania nowej świątyni musiał jej towarzyszyć zespół zabudowań mieszkalno-gospodarczych służący członkom grupy kanonickiej, a być może także zabudowa siedziby biskupiej. Przepuszczalnie już wówczas wykształcić się mógł, znany z późniejszego okresu, charakterystyczny typ organizacji przestrzenno-funkcjonalnej osiedla kościelnego z podziałem na część kapitułową i biskupią.

Podobnie jak dla XII, również dla XIII stulecia dysponujemy w odniesieniu do dworu biskupiego jedynie przekazami o charakterze historiograficznym, choć mają już one, zwłaszcza w zestawieniu z innymi źródłami dokumentowymi, większą wagę poznawczą. Możliwe staje się rozpatrywanie ówczesnych funkcji Kielc w kontekście innych powstających w regionie ośrodków zarządu dóbr biskupich. W 1. poł. XIII wieku obserwujemy rosnące zainteresowanie ordynariuszy krakowskich rozwojem północnej części posiadłości biskupstwa, dla której Kielce stanowiły najwyższy rangą ośrodek kościelny i jedno z głównych centrów administracyjnych¹⁸. W związku z tym, wydaje się bardzo prawdopodobne, by nie funkcjonowała tu wówczas siedziba biskupia¹⁹. Co więcej, jej istnienie w tym okresie potwierdzają pośrednio liczne wzmianki źródłowe. Do interesujących wniosków może prowadzić zwłaszcza analiza dwóch przekazów odnoszących się do wydarzenia z początków rządów biskupich Prandoty z Białaczowa (1242-1266), najazdu księcia Konrada Mazowieckiego na ziemie biskupstwa w 1244 roku. W *Roczniku Kapituły Krakowskiej* zapisano: *Kylcia per milites ducis Cunradi devastatur*²⁰, natomiast w *Roczniku Kapituły Gnieźnieńskiej*: [...]

---

kieleckiej w epoce baroku w świetle inwentarzy. Część I: wiek XVII, RMNKi, 19: 1998, s. 57-60, przyp. 2-3, 7, 14

¹⁸ O istotnym znaczeniu Kielc w pierwszych dekadach XIII wieku świadczyć może m.in. przeprowadzona w 1213 roku przez biskupa Wincentego Kadłubka (1207-1218) reforma kieleckiej kapituły kolegiackiej, czy też wystawiony w 1229 roku przez biskupa Iwona Odrowąża (1218-1229) dokument wymieniający członków kapituły, który poświadcza także pośrednio jego pobyt w Kielcach, zob. J. Szymański, *Kanonicy świeccy narzędziem feudalnej organizacji włości kieleckiej na przełomie XII i XIII w.*, RMŚ, 3: 1966, s. 315; Idem, *O źródłach*, op. cit., s. 59; por. J.L. Adamczyk, *Wzgórza Zamkowe*, op. cit., s. 14; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 46

¹⁹ Należy w tym miejscu nadmienić, że w Tarczku – drugim, analogicznym do Kielc, ośrodku zarządu dóbr biskupów krakowskich w regionie łysogórskim (o czym wiemy z dokumentu z 1227 roku, zob. przyp. 13) istniał w tym czasie, wzmiankowany w źródłach, dwór biskupi, którego (przypuszczalne) relikty zostały odkryte w trakcie badań archeologicznych, zob. F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski*, op. cit., s. 148; Idem, *Lokacje miast biskupich*, op. cit., s. 49; S. Kołodziejcki, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, „Teki Krakowskie”, t. 3: 1996, s. 137; W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w średniowieczu*, w: *Siedziby biskupów krakowskich*, op. cit., s. 108-109; Idem, *Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza*, w: *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, op. cit., s. 44-46; Z. Brzeziński, *Geneza Tarczka*, op. cit., s. 95

²⁰ MPH s.n., t. V, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, s. 80; por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit. s. 52; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 51

*dux Conradus dioecesiem Cracouiensem intrans ecclesie villias spoliavit et curiam episcopi combussit*²¹. W pierwszym przypadku mowa o zniszczeniu Kielc, w drugim o spaleniu bliżej nieokreślonego dworu biskupiego. Łącząc ze sobą dwie przytoczone informacje, można ostrożnie przyjąć, że druga z nich odnosiła się do zniszczenia dworu w Kielcach²². Jednoznacznej interpretacji omawianych zapisów nie ułatwiają dwie kolejne wzmianki na ten temat w *Kronice Wielkopolskiej* (z określeniem *curias episcopi*)²³ oraz późniejszy zapis Jana Długosza, wg którego owe zniszczone podczas najazdu dwory znajdowały się w Kielcach, Tarczku i Kunowie²⁴. Z okresem długich, półwiecznych, rządów biskupów Prandoty i jego następcy Pawła z Przemankowa (1266-1292) wiążą się liczne przekazy świadczące o ich aktywnej działalności w dobrach łysogórskich i częstych tam pobytach, w szczególności w Kunowie i Tarczku, w których bez wątplenia znajdowały się wówczas dwory biskupie²⁵. Wzrost znaczenia tych dwóch ośrodków nie musiał jednak jeszcze oznaczać zmniejszenia roli Kielc jako siedziby biskupiej, a tym bardziej jej zupełnego zaniku²⁶. Należy podkreślić, że w odniesieniu do Kielc 2. poł.

²¹ MPH s.n., t. VI, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1962, s. 6; por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 52; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 51-52

²² Wśród zajmujących się tą problematyką badaczy istnieją dwie odmienne interpretacje omawianych zapisów. Zdaniem Józefa Szymańskiego: „Mimo, że fakt zniszczenia Kielc przez Konrada Mazowieckiego nie może podlegać wątpliwościom, fakt istnienia w tym czasie dworzyszczka biskupiego nie zyskuje należytego poparcia”; w kolejnym akapicie autor dodaje jednak: „Równocześnie widać, że Kielce interesują dziejopisów głównie dlatego, że stanowiły własność biskupów krakowskich, co nakazuje przypuszczać, że tutaj posiadali jakąś siedzibę”, J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 52, 54. Natomiast w opinii Czesława Hadamika: „Zestawienie wyżej przytoczonych wzmianek dotyczących wszak jednego wydarzenia (zniszczenia Kielc przez Konrada Mazowieckiego), może nasunąć wniosek, że istniał wówczas w Kielcach dwór biskupi. Pierwszą o nim informacją byłaby zatem nota w *Roczniku Kapituły Gnieźnieńskiej*, C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 52

²³ MPH s.n., t. VIII, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1970, s. 83, 89, 169 (przyp. 454); por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 52-54; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 52

²⁴ MPH s.n., t. VIII, op. cit., s. 83, 173 (przyp. 506); por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 40-41; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 52

²⁵ Zob. F. Kiryk, *Lokacje miast biskupich*, op. cit., s. 49-50; W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*, op. cit., s. 107-116; Idem, *Łysogórskie skupienie osadnicze*, op. cit., s. 36-37, 44-46, 48-50 (tu starsza literatura). Istnienie w średniowiecznym Tarczku i Kunowie siedzib biskupich jest bezsporne – podobnie w przypadku Szewnej i Daleszyc (w przeciwieństwie jednak do siedzib tarskiej i kunowskiej, funkcjonujących prawdopodobnie dopiero w XIV wieku). Interesująca jest kwestia funkcji rezydencjonalnej efemerycznie istniejącego (w XIV stuleciu) gródka w Dębnie – poświadczają ją może kilka zachowanych dokumentów wystawionych przez biskupów krakowskich w tej miejscowości

²⁶ Bardzo ważkim argumentem przemawiającym za utrzymującym się znaczeniem rezydencjonalnym Kielc byłaby wzmianka zamieszczona przez Długosza w biografii Pawła z Przemankowa, mówiąca m.in. o tym, że często przebywał on w swym kieleckim *domicilium*, zob. MPH s.n., t. X, op. cit., s. 181-182. Wiarygodność tej informacji (jej związek z biskupem Pawłem) została jednak zakwestiono-

XIII wieku zachowany zasób źródłowy jest znikomy, nieporównywalny do stopnia udokumentowania innych lokalnych ośrodków biskupich. O ówczesnej roli Kielc w polityce biskupów krakowskich, ich znaczeniu kościelnym i rezydencjonalnym, jak również kwestii okresu lokacji miasta²⁷, nie można więc wnioskować jedynie na podstawie zachowanych szczerkowo przekazów pisanych.

Z przełomu XIII i XIV wieku pochodzi kilka cennych, odnoszących się także do Kielc, informacji źródłowych związanych z działalnością polityczno-gospodarczą biskupa Jana Muskaty (1295-1320). Szczególnie interesujący dla badań nad kielecką siedzibą biskupią wydaje się zapis w dokumencie z procesu wytoczonego Muskacie w 1306 roku. Wśród zarzutów postawionych biskupowi znalazło się oskarżenie o to, iż: *tres ecclesias incastellaverat, scilicet in Kelcia, Scarbymiria et Laurinczic*²⁸. W przeciwieństwie do zapewne niezrealizowanego (niepotwierdzonego źródłowo) ufortyfikowania Kielc, na które zezwalał przywilej Wacława II z 1295 roku²⁹, przeprowadzenie z inicjatywy Muskaty inkastelizacji kieleckiej kolegiaty musiało, w świetle przytoczonego zapisu, rzeczywiście mieć miejsce. Jest bardzo prawdopodobne, że nastąpiło wówczas także obwarowanie dworu biskupiego, mogącego wraz z kościołem tworzyć zwarty zespół obronny³⁰. Najbardziej odpowiedni dla lokalizacji średniowiecznej siedziby biskupiej był teren w pobliżu szczytu wzgórza, w miejscu w którym łagodnie nachylone ku zachodowi zbocze tworzyło rodzaj obszernego plateau odciętego z trzech stron bardziej stromo opadającymi stokami. Właśnie ta część wzgórza posiadała zarazem dogodnie warunki osadnicze i optymalne walory obronne. Jedynym słabym punktem obrony mogła być dominująca od strony wschodniej kulminacja wzniesienia. Jednakże istniejąca tam murowana, inkastelowana kolegiata stanowiła wystarczające zabezpieczenie dla usytuowanej na zachód od niej zabudowy³¹. Wiele wskazuje na to, że to właśnie tu wznoszono w średniowieczu kolejne biskupie budowle rezydencjonalne.

wana, zob. W. Karasiewicz, *Paweł z Przemankowa – biskup krakowski 1266-1292*, „Nasza Przeszłość”, t. 9: 1959, s. 239; por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 59-60; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 55

²⁷ Zob. F. Kiryk, *Lokacje miast biskupich*, op. cit., s. 52. Rozpatrując zagadnienie początku urbanizacji Kielc na tle innych ośrodków biskupich, autor stwierdza, że: „[...] w porównaniu z Tarczkiem i Ilżą musiały zostać – ze względu na kolegiatę i rezydencjonalny dwór biskupi – dostrzeżone w polityce miejskiej biskupów krakowskich na pierwszym planie”

²⁸ *Monumenta Poloniae Vaticane*, t. III, *Analecta Vaticane (1202-1366)*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1914, s. 84; por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 52; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 105

²⁹ Władca zezwalał biskupowi, aby znajdujące się w jego dobrach *loca forensa* [...] *Slavcov, Islza, Tharszek et Kelcia* mogły zostać obwarowane (*blancis et fossato munire valeat*), zob. KDKK, cz. I, nr 6, s. 137; por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 51-52; J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 46; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski*, op. cit., s. 54; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*”. *Biskup krakowski Jan zwany Muskata*, Warszawa 2001, s. 48-49; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 47-48

³⁰ Por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 52

³¹ Por. J. Kuczyński, *Kielce przedlokacyjne*, op. cit., s. 36. Autor wskazuje, że na tej najbardziej sprzyjającej pod względem osadniczym i obronnym części wzgórza zgrupowana była prawdopodobnie pierwotna zabudowa przykolegiacka, w tym także, lecz dopiero „pod koniec wieków średnich”, biskupi dwór

W XIV wieku, w północnej części domeny biskupstwa, na czoło wysuwają się dwa nowolokowane ośrodki, Itża oraz Bodzentyn. Dzięki inicjatywom podejmowanym przez trzech kolejnych hierarchów: Jana Grota (1326-1347), Bodzantę z Jankowa (1348-1366) oraz Floriana z Mokrska (1367-1380) powstały dwa ufortyfikowane miasta, przy których wzniesiono murowane zamki należące, od chwili powstania, do grupy głównych rezydencji biskupów krakowskich. W przeciwieństwie do dość dobrze rozpoznanych średniowiecznych siedzib w Itży³² i Bodzentynie³³ stan wiedzy o ówczesnej rezydencji w Kielcach musi opierać się wciąż na znikomym zasobie źródeł historycznych, znane są zaledwie dwa przekazy o zróżnicowanej wadze poznawczej. Źródłem historiograficznym, aczkolwiek posiadającym wszelkie cechy prawdopodobieństwa, jest wielokrotnie przytaczana wzmianka Jana Długosza o śmierci biskupa Bodzanty (12 IX 1366 roku) *in curia oppidi Kielciensis*³⁴. Z treści sporządzanych przez biskupa dokumentów, dotyczących reorganizacji gospodarki w kluczu kieleckim, wnioskować można o roli, jaką wyznaczał w niej jego ośrodkowi³⁵. Jeden z nich (dokument lokacji wsi Psary) został wystawiony przez Bodzantę w Kielcach 7 IV 1351 roku³⁶. O ile funkcjonowanie siedziby kieleckiej w czasach biskupa Bodzanty dowiedzione jest jedynie pośrednio, to dla okresu rządów biskupich jego następcy dysponujemy już poświadczeniem bezpośrednim. Jest nim dokument wystawiony przez Floriana z Mokrska 5 X 1379 roku, zawierający zapis: *Curie nostre Kyelczyensi*³⁷. Byłoby to zatem najwcześniejsze znane dokumentowe potwierdzenie istnienia kieleckiego dworu biskupiego³⁸.

W XV wieku wielka własność ziemska biskupstwa krakowskiego zorganizowana była w kilkanaście kluczy majątkowych³⁹. W niemal wszystkich centrach

³² Zob. S. Medeksza, *Le château des évêques de Cracovie à Itża. Remarques sur le développement spatial*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Archeologica, t. 14: 1991, s. 29-47; J. Lewicki, *Dzieje i architektura zamku w Itży. Problematyka badawcza i konserwatorska*, w: *Siedziby biskupów krakowskich*, op. cit., s. 57-83

³³ Zob. M. Brykowska, *Ruiny zamku biskupów krakowskich w Bodzentynie. Sprawozdanie z badań architektonicznych przeprowadzonych w 1962 i 1963 roku*, RMS, 3: 1966, s. 183-196; J. Kuczyński, *Bodzentyń – zamek. Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1963 roku*, RMS, 3: 1966, s. 165-182; M. Brykowska, *Zamek/pałac biskupów krakowskich w Bodzentynie. Przemiany zespołu i architektury w okresie XIV-XVIII wiek*, w: *Siedziby biskupów krakowskich*, op. cit., s. 41-54; J. Kuczyński, *Rezydencja biskupów krakowskich w Bodzentynie*, w: *Bodzentyń. Z dziejów miasta*, op. cit., s. 65-79

³⁴ MPH s.n., t. X, cz. 2, s. 195

³⁵ Zob. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 45-46; J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 44-46

³⁶ KDKK, cz. II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1883, nr 245, s. 16; por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 41; B. Kumor, *Dzieje diecezji*, op. cit., t. I, s. 449

³⁷ KDKK, cz. II, nr 307, s. 75

³⁸ W dotychczasowej literaturze przedmiotu za pierwszą datę dokumentowego poświadczenia istnienia dworu uznawano 1495 (C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 110) bądź nawet 1509 rok (J.L. Adamczyk, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 87)

³⁹ Zob. S. Ingot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia*, op. cit., s. 15-61; Z. Górczak, *Podstawy gospodarcze działalności Zbigniewa Oleśnickiego biskupa krakowskiego*, Biblioteka Krakowska, nr 138, Kraków 1999, s. 33-51, 222, ryc. po s. 226

administracyjnych rozległego latyfundium, jak również poza nimi, znajdowały się rezydencje – dwory i zamki biskupie⁴⁰; zatrzymywali się w nich, bądź dłużej rezydowali, rządcy diecezji wraz ze swym licznym dworem⁴¹. W omawianym okresie północna część posiadłości biskupstwa podzielona była na cztery klucze z ośrodkami w: Iłży, Bodzentynie, Kunowie i Kielcach, pełniącymi prócz administracyjno-gospodarczych, również funkcje rezydencjonalne. Prowadzone wówczas kilkakrotnie rozbudowy zamków iłżeckiego i bodzentyńskiego⁴², oraz częste pobyty biskupie, dowodzą pierwszoplanowej roli tych rezydencji w północnej części dóbr biskupstwa. Zachowane przekazy źródłowe świadczą również o ówczesnej wysokiej randze rezydencjonalnej trzeciego z wymienionych ośrodków – Kunowa, zwłaszcza po wzniesieniu tam przez Zbigniewa Oleśnickiego (1423-1455) nowego, okazałego dworu⁴³. Na tym tle uderza brak, aż do schyłku stulecia, jakichkolwiek wzmianek o siedzibie w Kielcach, co w kontekście słabej podówczas kondycji kieleckiego ośrodka miejskiego i kościelnego (zamiar przeniesienia kapituły)⁴⁴, pozwalałoby domniemywać o możliwej przerwie w funkcjonowaniu

⁴⁰ W XV wieku poza stolicą biskupstwa, funkcjonowało 6 zamków i kilkanaście (15-20) rezydencjonalnych dworów biskupów krakowskich. Ustalenie dokładnego katalogu siedzib dworskich w tym okresie (oraz ich typologizacji) wymaga dalszych wnikliwych badań źródłowych, zwłaszcza pełniejszego wykorzystania itinerariów biskupich, por. S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia*, op. cit., s. 15-17, in.; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Archeologica, t. 20: 1996, s. 97-110

⁴¹ Potrzeba jednoczesnego istnienia tak wielkiej liczby rezydencji uzasadniona była, trwającym nieprzerwanie kilkaset lat „wędrownym”, objazdowym trybem sprawowania urzędu biskupiego, polegającym na bardzo częstych zmianach miejsca pobytu – niemal ciągłym, często cyklicznym, przemieszczaniu się biskupów ordynariuszy wraz z towarzyszącym im stale dworem i kancelarią biskupią. Niewątpliwie ów ruchomy sposób funkcjonowania dworu biskupów krakowskich (właściwy także innym dworom biskupim – *ambulans episcopi* na wzór *ambulans regis*) praktykowany był już w XIII, a zapoczątkowany został zapewne jeszcze w XII wieku – pierwszym stuleciu istnienia wielkiej własności ziemskiej biskupstwa. Analiza bogatego zasobu źródłowego z późniejszych okresów (zwłaszcza zbioru *Acta episcopalia*) dowodzi, że był on kontynuowany aż do czasu konfiskaty dóbr mensy biskupiej u schyłku XVIII wieku. Poznanie mechanizmu funkcjonowania dworu biskupiego, a zwłaszcza odtworzenie itinerariów biskupów ordynariuszy, ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia problematyki rezydencji biskupich – określenia ich zmieniającej się w czasie liczby, funkcji, znaczenia

⁴² Zob. przyp. 32 i 33

⁴³ Został on określony jako: *curia episcopalis optima*, J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (dalej DLb), t. I-II, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1863-1864, t. II, s. 476; zob. W. Fudalewski, *Kunów nad Kamienną*, Warszawa 1900, s. 25; J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 226; S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia*, op. cit., s. 48, A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna Kunowa nad Kamienną i jego okolicy*, Kraków 1939, s. 30; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w.*, op. cit., s. 101-102; W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*, op. cit., s. 109-110; Idem, *Łysogórskie skupienie osadnicze*, op. cit., s. 49-50

⁴⁴ Por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 50-51

rezydencjonalnego dworu biskupiego⁴⁵. Jest jednak mało prawdopodobne, by w mieście kolegiackim, stanowiącym centrum jednego z największych kluczy dóbr biskupstwa, a także siedzibę oficjalatu foralnego, nie istniała wówczas dłuższej rezydencja biskupia⁴⁶. W najważniejszym źródle dla tego okresu, *Liber beneficiorum* Jana Długosza, przy opisie Kielc nie znajdujemy informacji o dworze; nie ma tam jednak również żadnych odniesień (poza wzmianką o stawie biskupim) do innej własności biskupa w tym mieście⁴⁷. Należy zatem przychylić się do opinii, że brak informacji w *Liber beneficiorum* o kieleckiej siedzibie biskupiej nie może przesądzać o jej ówczesnym nieistnieniu⁴⁸. Domniemywać nawet można, że w okresie pełnienia przez Długosza funkcji administratora dóbr biskupstwa, za rządów Zbigniewa Oleśnickiego, mógł zostać zbudowany w Kielcach nowy rezydencjonalny dwór, podobnie jak to miało miejsce w wielu innych ośrodkach włości biskupiej⁴⁹. Śladem źródłowym mogącym świadczyć o ówczesnym funkcjonowaniu biskupiej rezydencji są potwierdzone pobyty hierarchy w Kielcach – w 1439, 1442 i 1450 roku⁵⁰; z pewnością były one o wiele częstsze. Jedynym dyplomatycznym poświadczeniem istnienia kieleckiego dworu biskupiego w XV stuleciu po-

⁴⁵ Por. C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 110-111

⁴⁶ Por. przyp. 40, 41. Zuważyć należy, że pozostałe trzy funkcjonujące w diecezji krakowskiej oficjalaty foralne zlokalizowane były w tak ważnych ośrodkach jak Sandomierz, Lublin i Wiślica

⁴⁷ DLb, t. I, s. 447-477; por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 47-50; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 19-21. Zachowane części dzieła Długosza (napisane w latach 1470-1480) nie dotyczą uposażenia stołu biskupiego, ich opis zawierała pierwsza, nieznana dziś księga, powstała w 1440 roku, zob. S. Ingot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia*, op. cit., s. 8-9; S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. „Liber beneficiorum” Jana Długosza*, Warszawa 1966, s. 38-39, 45, 50; Z. Górczak, *Podstawy gospodarcze*, op. cit., s. 52-54. Jeśli możliwe jest przypuszczenie, że w czasie sporządzania przez Długosza opisu Kielc mogła okresowo nie istnieć biskupia budowla rezydencjonalna, to już w odniesieniu do pozostałej zabudowy zespołu dworskiego nie jest ono uprawnione, jej istnienie było bowiem niezbędne dla ciągłości gospodarczego i administracyjnego funkcjonowania klucza biskupiego. Wnioskować stąd można, że miejskie grunty biskupie, wraz ze znajdującymi się na nich budynkami, nie zostały w ówczesnym opisie Kielc uwzględnione. W przeciwieństwie do omawianej w najstarszej, zaginionej części *Liber beneficiorum*, opis zabudowań biskupich w Kielcach nie mógł zostać pominięty. Jak wyglądał dwór kielecki w czasach kardynała Oleśnickiego nie dowiemy się zapewne już nigdy

⁴⁸ Por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 55; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 21; C. Hadamik, *Pierwsze wieki Kielc*, op. cit., s. 109-110

⁴⁹ W swym biogramie Zbigniewa Oleśnickiego Jan Długosz odnotował, że ten: *curiis episcopalibus domus in tuguriorum modum ruinosas reperiens, nouas nobili opere construxit* (MPH s.n., t. X, cz. 2, s. 220). Przekaz Długosza sugestywnie przytoczył Ludwik Łętowski, pisząc, iż kardynał: „dworce biskupie, podle i jak chałupy stojące, pobudował przyzwoicie po wioskach biskupich”, L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. II, Kraków 1852, s. 374

⁵⁰ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. I-VIII, wyd. J. Sułkowska-Kuraś, Wrocław-Warszawa - Kraków - Gdańsk, 1962-1975, t. III, nr 624, 844; por. J. Szymański, *O źródłach pisanych*, op. cit., s. 44; Z. Górczak, *Podstawy gospodarcze*, op. cit., s. 94; zob. B. Kumor, *Dzieje diecezji*, op. cit., t. I, s. 448-449, przyp. 712

zostaje znany od dawna dokument wystawiony przez Fryderyka Jagiellończyka (1488-1503) *in Kyelcze curia nostra episcopali* w 1495 roku⁵¹. Skądinąd wiemy, że kardynał dość często (także przed tą datą) przebywał w swej kieleckiej rezydencji, świadczą o tym dokumenty kancelarii biskupiej wielokrotnie datowane *in Kyelcze*⁵² w ciągu niemal całego krakowskiego pontyfikatu królewicza⁵³. Zachowały się również wzmianki o pobytach w Kielcach jego dwóch biskupich poprzedników Jana Lutka z Brzezia (1465-1471) oraz Jana Rzeszowskiego (1471-1488)⁵⁴. Analiza przekazów dokumentowych z końca XV wieku, prócz potwierdzenia faktu ówczesnego funkcjonowania siedziby kieleckiej pozwala również, precyzyjniej niż dotąd, określić jej znaczenie. Częstotliwość i długość pobytów biskupich dowodzi, że u schyłku średniowiecza Kielce należały do grupy ważnych, choć wciąż nie głównych, miejscowości rezydencjonalnych biskupów krakowskich⁵⁵.

⁵¹ AKKK, dyplom nr 1125; por. S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia*, op. cit., s. 44; zob. przyp. 38

⁵² Akta kancelarii biskupiej (*Acta episcopalia*), rejestrujące czynności biskupów ordynariuszy (w zakresie sprawowanej przez nich administracyjno-sądowniczej i duchownej władzy w diecezji oraz patrymonialnej w dobrach stołu) wystawiane były w aktualnym miejscu pobytu hierarchy i jego dworu. Mają one więc zasadnicze znaczenie dla odtworzenia itinerariów biskupich. Przegląd wielkiego zespołu krakowskich episkopaliów (zachowanych 116 tomów z lat 1466-1800), dowodzi, że znakomita większość dokumentów kancelarii sporządzana była w miejscowościach, w których znajdowały się biskupie rezydencje. Choć zazwyczaj w *Acta episcopalia* brak przy nazwie miejscowości wskazania konkretnego miejsca (budowli lub pomieszczenia w niej), w którym wystawiono dokument, nie ulega wątpliwości, że w przypadku miejscowości rezydencjonalnej była nim siedziba biskupia. Świadczą o tym występujące sporadycznie w episkopaliach (a bardzo często w innych współczesnych im źródłach, np. korespondencji biskupiej) określenia typu: *in curia...*, *in arce...*, *in palatio...*, etc. W tomie dotyczącym pontyfikatu Fryderyka Jagiellończyka jedynie przy nazwach dwóch miejscowości (położonych w dobrach arcybiskupich Łowicza i Skierniewic) występuje czasem sformułowanie *curia*. Brak dokładnego określenia miejsca wystawienia dokumentu w przypadku pozostałych miejscowości (m.in. Krakowa, Bodzentyna, Hły i wielu innych) nie oznacza, że nie było w nich wówczas rezydencji biskupich, przeciwnie częste pobyty ordynariusza świadczą o potrzebie ich istnienia. Wielokrotnie spotykany w omawianym tomie zapis *in Kyelcze* (zwłaszcza w zestawieniu z precyzyjnym zapisem z 1495) jest bez wątpienia dowodem funkcjonowania w ówczesnych Kielcach biskupiego dworu

⁵³ Fryderyk Jagiellończyk (1488-1503): VIII 1489, VII 1491, XII 1492 – I 1493, II 1494, I 1496, IX 1501, zob. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej AKMK), *Acta Episcopalia* (dalej AEp), t. 4. W dalszej części artykułu, podawane będą (jak wyżej) jedynie rok i miesiąc wystawienia dokumentów świadczących o pobytach biskupich w rezydencji kieleckiej. Datyienne, z uwagi na ich wielką liczbę, zostaną (z pewnymi wyjątkami) pominięte. Szczegółowy wykaz pobytów biskupów krakowskich w Kielcach, do schyłku XVIII wieku, zostanie zamieszczony (wraz z dokładniejszym wskazaniem podstawy źródłowej) w odrębnym opracowaniu na ten temat

⁵⁴ Jan Lutek z Brzezia (1465-1471): III, IV 1471, zob. AEp 1. Jan Rzeszowski (1471-1488): X 1472, VIII, X 1475, zob. AEp 3

⁵⁵ Na podstawie zachowanych przekazów źródłowych, wnioskować można, że w ostatniej dekadzie XV wieku biskup wraz ze swym dworem najczęściej i najdłużej

PRZEMIANY REZYDENCJI WE WCZESNYM OKRESIE NOWOŻYTNYM (1503-1634)

1503 rok, data śmierci królewicza kardynała Fryderyka Jagiellończyka, wyznacza w dziejach kieleckiej siedziby biskupiej umowną granicę między średnio-wieczem a nowożytnością. Pierwsza istotna cezura wiąże się z rozpoczętym ponad dwie dekady później krakowskim pontyfikatem podkanclerzego koronnego Piotra Tomickiego, inicjatora wzniesienia w Kielcach pierwszego źródłowo potwierdzonego budynku dworu. Klamrą zamykającą XVI-wieczne dzieje rezydencji są krakowskie rządy biskupie kardynała Jerzego Radziwiłła (1591-1600), fundatora jej nowej okazałej budowli. Osobnym, godnym szczególnej uwagi, okresem przemian zespołu, naznaczonym działalnością fundacyjną trzech kolejnych ordynariuszy, jest pierwsza tercja XVII wieku. Za kres jej wczesnonowożytnego rozwoju należy uznać datę śmierci królewicza kardynała Jana Alberta Wazy – rok 1634. Sporządzony kilka miesięcy później opis założenia stanowi szczególnie wartościową, choć nie jedyną podstawę źródłową dla odtworzenia przemian oraz określenia rangi rezydencji kieleckiej w XVI i pierwszych dekadach XVII wieku.

Zagadnienie siedziby biskupiej w Kielcach w 1. ćw. XVI stulecia, podobnie jak w okresach poprzednich, rozpatrywać można niemal wyłącznie w kategoriach jej ówczesnego funkcjonowania oraz znaczenia rezydencjonalnego. Pytanie „od kogo został zbudowany” istniejący wówczas dwór, pozostaje bez jednoznacznej odpowiedzi. W okresie rządów biskupich Jana Konarskiego (1503-1524), kielecka zabudowa dworska zapewne niewiele różniła się od tej z czasów kardynała Jagiellończyka, u boku którego przyszył biskup pełnił wysokie funkcje urzędowe – marszałka dworu oraz wódarza dóbr biskupstwa. Nie można jednak wykluczyć, że podczas długiego pontyfikatu biskupa Konarskiego mogły być prowadzone prace związane z rozbudową⁵⁶ coraz częściej odwiedzanej siedziby⁵⁷. Przemawiać za tym może skala inicjatyw tego hierarchy w odniesieniu do in-

---

przebywał na terenie diecezji krakowskiej (poza dużymi miastami: Krakowem i Sandomierzem) w swych rezydencjach w Bodzentynie, Iłży i Radłowie. Dość częste, choć zazwyczaj znacznie krótsze, wizyty miały miejsce w innych ośrodkach dóbr biskupstwa, w których znajdowały się siedziby biskupie, m.in. w: Kunowie, Złotej, Ksanach, Biskupicach, Sielcu, Wawrzeńczykach. Do tej grupy należała rezydencja w Kielcach, zob. AKMK, sygn. AEp 4; por. D. Jach, *Zarys kariery kościelnej i wstępna próba ustalenia itinerarium królewicza kardynała Fryderyka Jagiellończyka*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” MCCL VI – 2002 z. 129, s. 53, 64-74

⁵⁶ Wzniesienie nowego dworu (głównego budynku rezydencjonalnego) przez bezpośredniego następcę biskupa Konarskiego, skłania do przyjęcia założenia, że siedziba w Kielcach nie została w 1. ćw. XVI w. gruntownie przebudowana

⁵⁷ Jan Konarski (1503-1524): II, III 1505, VI 1506, VII-VIII, XII 1507, I 1508, IV 1509, I 1510, II, VII 1511, XII 1512, VII, XI 1513, II, VII-VIII, X 1514, XI 1515, II-III, X 1516, XI 1518, I 1519, zob. AEp 5-7. Na podstawie tych zapisów możliwe jest odtworzenie jedynie niekompletnego itinerarium biskupa Konarskiego (posiada ono wielomiesięczne lub nawet całoroczne luki – zwłaszcza od 1520 roku). Niemniej, widoczne jest wyraźne zwiększenie liczby pobytów biskupich w Kielcach – jest ona już w tym okresie porównywalna do częstotliwości rezydowania dworu biskupiego w takich siedzibach jak Bodzentyn czy Iłża

nych rezydencji biskupich⁵⁸. Szczególnie istotne w tym kontekście są działania podejmowane przez biskupa Konarskiego na terenie klucza kieleckiego⁵⁹, a także w samych Kielcach⁶⁰. Najważniejszym wszak wyznacznikiem wzrostu znaczenia siedziby kieleckiej w tym okresie są częstsze i coraz dłuższe pobyty w niej biskupiego dworu.

Podczas jednego z takich pobytów, 12 IV 1509 roku, wystawiony został dokument zawierający wzmiankę o kieleckim dworze biskupim, na podstawie której podjęto próbę określenia jego przypuszczalnej lokalizacji⁶¹. Warto rozważyć tę niezwykle istotną kwestię w szerszym ujęciu, znacznie wykraczającym poza

⁵⁸ Do najważniejszych (potwierdzonych źródłowo, zob. MPH s.n., t. X, cz. 2, s. 246-247) inicjatyw biskupa Konarskiego w tym zakresie należy: odbudowa zniszczonego przez pożar zamku w Iłży, rozbudowa zamków w Bodzentynie i Siewierze, ukończenie gruntownej przebudowy zamku w Muszynie oraz odnowienie dworu biskupiego w Krakowie. Ponadto biskup ten dokonał zakupu nowego zamku – wraz z okręgiem (baronatem) – w Koziegłowach

⁵⁹ Za sprawą biskupa Konarskiego nastąpiła niespotykana od czasów Zbigniewa Oleśnickiego intensyfikacja rozwoju gospodarczego klucza kieleckiego, zwłaszcza w zakresie górnictwa i metalurgii, zob. *Materiały do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie 1479-1640*, wyd. S. Kuraś, „Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa”, t. 3: 1959, s. 2-8; por. J. Muszyńska, *Sandomierskie dobra biskupów krakowskich od połowy XV do połowy XVII wieku. Zmiany osadnicze*, w: *Siedziby biskupów*, op. cit., s. 29; Z. Górczak, *Podstawy gospodarcze*, op. cit., s. 89, 93

⁶⁰ Brak podstaw źródłowych nie pozwala na stwierdzenie czy już w okresie rządów biskupich Jana Konarskiego zbudowano w Kielcach mury ratusza oraz cztery bramy miejskie (budowle powstałe zapewne przed połową XVI wieku, być może fundacji następcy Konarskiego). Niewątpliwie jednak nastąpił wówczas, po długim okresie stagnacji, początek ożywienia ruchu budowlanego miasta. por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 53, 89; J. Szanser, *Ustrój miasta Kielc na przełomie XVI i XVII wieku*, RMNKi, 12: 1982, s. 35; J.L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach. Przekształcenia przestrzenne i zabudowa mieszczańska Kielc lokacyjnych w XVII-XIX wieku*, Kielce 1993, s. 22. Jediną poświadczoną źródłowo inicjatywą architektoniczną podjętą w Kielcach w czasach biskupa Konarskiego jest dokonana w 1514 roku (lub tuż po tej dacie) rozbudowa kościoła kolegiackiego, zob. M. Pieniążek-Samek, *Przemiany kolegiaty... Część I*, op. cit., s. 60, przyp. 22

⁶¹ Wg J.L. Adamczyka, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 21, przyp. 11, 12, zapis w dokumencie z 1509 roku: mówiący o uposażeniu „dzwonnika albo zakrystianina kieleckiego”, który miał „pole jako łąkę poza dworem biskupim i młynem miejskim” (*Companator als Zacristianus ecclesie Collegiate kielcen, co agris, ut prate, ac eciam extra post curia Eppalem, et ac appo molendini [...]*), AKMK. AEp 5, k. 123) zestawiony ze wzmiankami na temat uposażeń zakrystianina, scholastyka i dziekana w *Liber beneficiorum* (DLb I, s. 457), świadczyć może o tym, że dwór biskupi znajdował się „przypuszczalnie tu gdzie stoi tzw. pałacyk Zielińskiego” (tj. po południowej stronie dolnego odcinka obecnej ulicy Zamkowej). Na rejon południowej pierzei ulicy Zamkowej (lecz także w jej górnym biegu, powyżej tzw. pałacyku Zielińskiego) jako możliwą lokalizację dworu wskazywał również J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 20, zastrzegając, (podobnie jak J.L. Adamczyk), że ma to jedynie „charakter nieobowiązującego przypuszczenia”. W swej wcześniejszej publikacji, za najbardziej dogodne miejsce dla usytuowania biskupiego dworu uznawał on teren po zachodniej stronie kolegiaty (zob. przyp. 31)

interpretację jednozdaniowego zapisu źródłowego. Pierwszą przybliżoną rekonstrukcję dyspozycji przestrzenno-własnościowej kieleckiego ośrodka kościelnego przeprowadzić można w oparciu o informacje zawarte w *Liber beneficiorum* i *Liber relaxationum*, a także wzmianki w innych współczesnych źródłach dokumentowych⁶². Wynika z nich, że większość obszaru wokół kolegiaty (jego część północną, wschodnią i południowo-wschodnią) obejmowały działki poszczególnych kanonii i grunt szpitalny, pozostały teren (od strony południowo-zachodniej) należał do biskupa. Odtworzenie układu zabudowy parceli biskupiej na przełomie XV i XVI stulecia, w świetle zachowanych źródeł i dotychczasowych badań terenowych nie jest możliwe. Istnieją jednak przesłanki dla określenia jej ogólnej dyspozycji przestrzenno-funkcjonalnej, występującego z pewnością już wówczas podziału na część gospodarczo-produkcyjną (zabudowania folwarczne, młyn) i rezydencjonalną (budynek dworu wraz z towarzyszącą zabudową). Biorąc pod uwagę uwarunkowania topograficzne terenu działki biskupiej, należy przyjąć, że zabudowa folwarku i młyna w XV-XVI wieku musiała znajdować się (tak jak w ciągu dwóch kolejnych stuleci) w jej zachodniej, położonej nad rzeką i stawem, najbardziej oddalonej od szczytu wzgórza części⁶³. Zabudowania dworu usytuowane były niewątpliwie osobno, na terenie pozostałej, należącej do biskupa, części wzgórza, między folwarkiem a kościołem kolegiackim. Obszar ten obejmował zachodnie i południowo-zachodnie zbocze o dużym, miejscami bardzo stromym, nachyleniu. Jedyne stosunkowo płaskie, a zarazem obszerne, miejsce znajdowało się w jego najwyższej położonej, przykolegiackiej części. Był to teren pod wieloma względami najbardziej dogodny dla umiejscowienia biskupiej siedziby, zarówno w okresie średniowiecza, jak również w czasach nowożytnych (zajmuje go do dziś biskupia zabudowa rezydencjonalna). Przemawiają za tym nie tylko warunki topograficzne i tradycja miejsca. Lokalizacja w eksponowanej górnej partii wzniesienia, w pobliżu kolegiaty i skupionych wokół zabudowań kapitulnych posiadania, prócz wielu innych, niewątpliwie także wymiar ideowy. Zapewne już wówczas rezydencja biskupia stanowiła wraz z kościołem kolegiackim dominantę zespołu zabudowy wzgórza oraz położonego przy nim miasta.

Sytuowanie dworu biskupiego w znacznej odległości od kolegiaty, za to w bezpośrednim sąsiedztwie (bądź nawet w obrębie) zabudowań folwarcznych, w miejscu położonym pod stromym zboczem u podnóża wzgórza wydaje się bardzo wątpliwe. Wzmianka z 1509 roku, na której oparto takie domniemanie, z uwagi na swą ogólnikowość i niejednoznaczność, nie może stanowić wystarczającej podstawy źródłowej dla dokładnego określenia sytuacji ówczesnej zabudowy dworu, a tym bardziej dla precyzyjnego wskazania miejsca, w którym znajdowała się jego główna budowla⁶⁴. Argumentem przeciwko sugerowanej lokalizacji jest stwierdzenie na podstawie opisu inwentarzowego (o czym niżej), że wzniesiony

⁶² Zob. J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 16, 19-20; por. przyp. 47

⁶³ Por. J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 18, przyp. 12; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 21, przyp. 117

⁶⁴ Należy zauważyć, że zakres semantyczny, użytego w dokumencie z 1509 roku, określenia „dwór biskupi” jest niejasny. Lapidarność zapisu oraz brak kontekstu nie pozwala na sprecyzowanie czy odnosi się on do konkretnego budynku („dwór” w węższym znaczeniu) czy też do całego skupionego przy nim zespołu zabudowy, (który zajmował oczywiście znacznie większy, trudny do punktowego wskazania, obszar) określanego w ówczesnych źródłach tym samym słowem

wkrótce kolejny biskupi dom pański usytuowany był niewątpliwie na terenie przykolegiackim.

Źródłem informującym o zbudowaniu sumptem Piotra Tomickiego nowego dworu w Kielcach jest jego biogram pióra Stanisława Hozjusza, spisany tuż po śmierci biskupa na przełomie 1535 i 1536 roku⁶⁵. W części poświęconej inicjatywom architektonicznym hierarchy, znalazł się zapis: *In Luborzicza, Bolechowice, Siedlce, Dobrowoda, Cunow, Kielce magnificas et sumptuosas aedes ligneas licet aedificauit*⁶⁶. Przytoczony przekaz nie tylko poświadcza fakt fundacji kieleckiego dworu, ale również, jak widzimy, zawiera jego pierwszą krótką charakterystykę, został on zaliczony do grupy „wspaniałych i kosztownych choć drewnianych” dworów wzniesionych wówczas w sześciu ośrodkach dóbr biskupstwa⁶⁷. Najważniejszym wnioskiem płynącym z przedstawionego źródła jest stwierdzenie, że nowy dwór w Kielcach był na pewno budynkiem drewnianym o znacznych – jak można sądzić – rozmiarach⁶⁸. Przepuszczalnie jego wzniesienie nastąpić mogło

⁶⁵ Biogram biskupa Tomickiego został następnie włączony do kontynuacji *Katalogu biskupów krakowskich*, zob. komentarz J. Szymańskiego, MPH s.n., t. X, cz. 2, s. 131-132

⁶⁶ MPH s.n., t. X, cz. 2, s. 269

⁶⁷ Zakres działalności fundacyjnej biskupa Tomickiego na polu architektury rezydencjonalnej był wszakże znacznie szerszy. Z tego samego źródła dowiadujemy się że oprócz wspomnianych dworów w: Luborzycy, Bolechowicach, Sielcu, Dobrowodzie, Kunowie i Kielcach, z jego inicjatywy zbudowano także drewniany dwór biskupi w Piotrkowie, rozbudowano murowane zamki w Siewierzu (było to przedsięwzięcie o największej skali) oraz Bodzentynie (wzniesiono tu także rezydencjonalny „dom drewniany”), wybudowano drewniano-murowane *castellum* w Radłowie, odnowiono krakowską siedzibę biskupią, jak również rozbudowano użytkowany przez biskupa Tomickiego pałac przy ulicy Kanoniczej, zob. MPH s.n., t. X, cz. 2, s. 269-272

⁶⁸ Informacja o wybudowaniu przez biskupa Tomickiego dworu w Kielcach była w dotychczasowej literaturze wielokrotnie przytaczana, na ogół jednak bez wskazania jej pierwotnego źródła, którego oryginalny, pełny zapis nie był dotąd cytowany. Zapewne tym właśnie tłumaczyć można liczne rozbieżności dotyczące materiału z jakiego wzniesiono nową siedzibę, a nawet jej formy architektonicznej. Pojawiły się one już w XIX-wiecznych wydawnictwach encyklopedycznych. Zgodna z oryginalnym zapisem źródłowym jest wzmianka mówiąca, że dwór został „wspaniale choć z drzewa” zbudowany, zamieszczona przez *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1883, t. IV, s. 22 (por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 4, opr. T. Przyppkowski, Warszawa 1957, s. 32; B. Kumor, *Dzieje diecezji*, op. cit., s. 449, przyp. 713). W innej wydanej współcześnie publikacji podano jednak, że miał to być dwór „drewniano-murowany”, zob. M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, wyd. 2, Warszawa 1885, t. II, z. 6, s. 403 (por. J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 18; J.L. Adamczyk, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 87). Jeszcze dalej idąca jest informacja (podana bez wskazania jakiegokolwiek źródła) w syntetycznym opracowaniu historii Kielc, mówiąca o rzekomej przebudowie „starego dworu na murowany zameczek”, J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 89 (por. W. Urban, *Kielce za biskupa Piotra Tomickiego (1524-1535)*, „Studia Kieleckie”, 3/59: 1988, s. 6, przyp. 8.). Należy w tym miejscu podkreślić, że przekaz w biogramie Piotra Tomickiego (napisanym tuż po jego

już w pierwszych latach krakowskiego pontyfikatu biskupa Tomickiego. Materiałnym świadectwem ówczesnej aktywności hierarchy w Kielcach jest istniejący do dziś dzwon jego fundacji odlany w 1527 roku⁶⁹. Z napisanego w następnym roku listu biskupa, skierowanego do ówczesnego starosty kieleckiego Stefana Wyszeńskiego dowiadujemy się, że nakazuje mu on ulokować w Kielcach *in curia nostra* mającego tam przybyć biskupa Sremu, posła króla węgierskiego⁷⁰. Również od 1528 roku mają miejsce częstsze i dłuższe pobyty w Kielcach samego biskupa Tomickiego⁷¹. Nie przesądza to oczywiście o zbudowaniu tam nowego dworu w tym właśnie okresie, z pewnością jednak czyni takie domniemanie bardziej prawdopodobnym. Istotniejsze od kwestii dokładnego datowania fundacji jest zagadnienie jej możliwego zakresu. Podjęte z inicjatywy biskupa Tomickiego przedsięwzięcie budowlane nie ograniczało się zapewne do wzniesienia jednego, głównego budynku rezydencji, musiało także objąć, przynajmniej część, pozostałej niezbędnej dla jej funkcjonowania zabudowy⁷². Należy zaznaczyć, że już wówczas,

---

śmierci przez osobę z najbliższego otoczenia biskupa) pozostaje jedynym, powstałym współcześnie, znanym źródłem mówiącym o wzniesionej z jego fundacji budowli rezydencjonalnej w Kielcach. Jego wiarygodność potwierdza sporządzony sto lat później opis inwentarzowy istniejącego jeszcze wówczas budynku. Z całą pewnością określenia: „drewniano-murowany” oraz „zameczek” nie mogą odnosić się zatem do rezydencji kieleckiej w czasach biskupa Tomickiego. Odpowiadają natomiast zamieszczonemu w tym samym biogramie (poniżej wzmianki o Kielcach) opisowi innej wzniesionej z inicjatywy biskupa siedziby – w Radłowie (zob. przyp. 67). Niedokładne, mylne odczytanie tekstu źródłowego było zapewne przyczyną powstania – powielanych następnie w nie odwołujących się wprost do źródła publikacjach – nieścisłych, ahisterycznych informacji

⁶⁹ Spisowy dzwon z inskrypcją *EPISCOPUS TOMICKI* znajduje się obecnie w powstałej w XVII-XVIII w., murowanej dzwonnicy kolegiackiej. Przepuszczalnie także z inicjatywy biskupa Tomickiego mogła zostać wybudowana (zapewne drewniana) dzwonnica, w której pierwotnie zawisł ufundowany przezeń dzwon, zob. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 78, 89; W. Urban, *Kielce za biskupa*, op. cit., s. 5-6; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 19

⁷⁰ Zob. W. Urban, *Kielce za biskupa*, op. cit., s. 6

⁷¹ Piotr Tomicki (1524-1535): XII 1525, XI 1527, VII-VIII, XI, XII 1528, III, XII 1529, IX 1532, VII, VIII-IX 1533, II, III, XII 1534, I-II, IV, V-VI, VII 1535, zob. AEp 11-13, por. W. Urban, *Kielce za biskupa*, op. cit., s. 5; Dokładne odtworzenie itinerarium Piotra Tomickiego z czasów jego krakowskiego pontyfikatu nie jest możliwe ze względu na liczne luki w episkopaliach, w dużej części dokumentów kancelarii biskupiej z tego okresu brak wskazania miejsca ich wystawienia. Istotne, choć niewyczerpujące uzupełnienie stanowi zachowana korespondencja biskupa oraz inne związane z nim przekazy źródłowe

⁷² Jest mało prawdopodobne, aby wzniesiono wówczas całą zabudowę dworską. Częste rezydowanie w siedzibie kieleckiej poprzedników biskupa Tomickiego, zwłaszcza zaś jego bezpośredniego antecesoru biskupa Konarskiego, każe domniemywać, że już wówczas musiała ona być dość obszerna – poza domem pańskim składała się zapewne z licznych zabudowań o przeznaczeniu mieszkalnym i gospodarczym. Wątpliwe, aby wszystkie budynki dworskie zostały w czasach biskupa Tomickiego postawione *a fundamentis*. Budowa nowego budynku pańskiego nie musiała także oznaczać rozbiórki poprzedniego, który mógł jeszcze przez pewien czas istnieć nie pełniąc już funkcji właściwej rezydencji biskupiej. Jedną z najbardziej charakterys-

w pierwszych dekadach XVI stulecia, siedziba w Kielcach była jedną z najważniejszych, (o czym świadczą itineraria) rezydencji biskupich w diecezji krakowskiej⁷³. Częste i coraz dłuższe pobyty w niej biskupa ordynariusza wraz z całym dworem, jak również innych goszczonych przez niego dostojników i ich świty, wymagały zapewnienia odpowiednich warunków dla kwaterunku i aprowizacji pokaźnej grupy ludzi, przebywających na miejscu nawet do kilku tygodni. Prócz funkcji czasowej rezydencji biskupiej, pełniła ona również stale ważną rolę administracyjną – ośrodka zarządu rozległego klucza dóbr. Z pewnością już wówczas, tak jak w następnych okresach, w obrębie zabudowy dworu znajdowały się także osobne budynki przeznaczone na wyłączny użytek starosty. Przypuszczać należy, że kielecki kompleks dworski musiał już w tym okresie mieć dość duże, odpowiadające pełnionym funkcjom, rozmiary. Choć brak XVI-wiecznych przekazów opisowych nie pozwala na przeprowadzenie rekonstrukcji ówczesnego założenia, to o wyglądzie jego najważniejszej budowli wnioskować można, na podstawie jej opisu, sporządzonego sto lat po śmierci fundatora. Najstarszym wymienionym w inwentarzu z 1635 roku budynkiem rezydencjonalnym był istniejący jeszcze wówczas *dwór wielki* zbudowany *kosztem s. pamięci J.M.X. Tomickiego*⁷⁴. Zarówno sam opis dworu jak i poświadczenie wznoszenia w jego pobliżu kolejnych przejmujących jego funkcje budowli (o czym niżej), nie wskazują, aby jego wygląd mógł ulec od czasu powstania istotnym przekształceniom. Z pewnością od początku był to znacznych rozmiarów, dwukondygnacyjny gmach z kilkoma wielkimi, reprezentacyjno-recepcyjnymi i kilkunastoma mniejszymi, mieszkalnymi, a także magazynowymi pomieszczeniami. Jego górna kondygnacja była funkcjonalnie odseparowana od niższej, prowadziło do niej osobne wejście poprzez usytuowane na zewnątrz schody i komunikacyjny ganek. Zapewne w czasie, gdy budynek ten pełnił funkcję domu pańskiego, właśnie na piętrze usytuowany był apartament biskupi. Wzniesiony przez biskupa Tomickiego wielki i obszerny dwór pozostawał główną budowlą rezydencji co najmniej do schyłku XVI stulecia.

W okresie 15. lat po śmierci Piotra Tomickiego władzę w diecezji Św. Stanisława sprawowało aż czterech hierarchów: Jan Latański (1536-1537), Jan Chojeński (1537-1538), Piotr Gamrat (1538-1545) oraz Samuel Maciejowski (1545-1550). W świetle zachowanych źródeł stwierdzić można, że dwór biskupi nie przebywał wówczas w Kielcach tak często i długo jak pod koniec życia biskupa Tomickiego⁷⁵. W ciągu następnych 40. lat, za rządów czterech kolejnych krakowskich

---

tycznych cech nieprzerwanie i długotrwanie funkcjonujących zespołów rezydencjonalnych jest współistnienie pochodzących z różnych okresów elementów, nawarstwień będących rezultatem inicjatyw podejmowanych w kolejnych etapach ich rozwoju. Nowożytnie dzieje kieleckiej rezydencji biskupiej, zarówno przed jak i po fundacji Zadzikowskiej, są tego zjawiska dobrą egzemplifikacją

⁷³ O ile w czasach biskupa Konarskiego Kielce należały już do grupy siedzib najczęściej odwiedzanych, to za rządów biskupa Tomickiego (zwłaszcza w ostatnich latach jego pontyfikatu) stają się one jedną z dwóch głównych, obok Bodzentyna, pozakrakowskich rezydencji biskupich, zob. AKMK, sygn. AEp 5-7, AEp 11-13; por. W. Urban, *Miasteczka biskupie Kielecczyny za Piotra Tomickiego (1524-1535)*, „Studia Historyczne”, t. 30, 1987, z. 4, s. 538-539; Idem, *Kielce za biskupa*, op. cit., s. 5-6

⁷⁴ AKKK, sygn. Inv.B.26, op. cit. (dalej Inwentarz 1635), k. 1

⁷⁵ Choć na podstawie fragmentarycznych danych zawartych w episkopaliach, po-

ordynariuszy: Andrzeja Zebrzydowskiego (1551-1560), Filipa Padniewskiego (1560-1572), Franciszka Krasieńskiego (1572-1577) i Piotra Myszkowskiego (1577-1591), pobyty biskupie w Kielcach miały miejsce raz, a zazwyczaj dwa-trzy razy w roku i trwały od kilku dni do nawet dwóch miesięcy⁷⁶. Analiza itinerariów wymienionych hierarchów, dowodzi, że w tym czasie Kielce posiadały duże znaczenie rezydencjonalne. Często przebywali w nich dostojnicy spoza kręgu dworu biskupiego. Przykładowo w 1581 roku biskup Piotr Myszkowski podejmował w swym kieleckim dworze przybyłego do Polski nuncjusza apostolskiego Alberta Bolognetiego⁷⁷. Tak jak w przypadku innych najczęściej i najdłużej zamieszkiwanych rezydencji biskupów krakowskich, również zabudowania siedziby kieleckiej musiały być wówczas wystarczająco obszerne⁷⁸. Możliwe, że oprócz dworu fundacji biskupa Tomickiego (pełniącego wciąż najważniejszą funkcję rezydencjonalną domu pańskiego), istniały w 2. poł. XVI wieku jeszcze inne, niezachowane do 1635 roku i nieznane nam obecnie budynki mieszkalne. Odpowiednio liczne musiały być także zabudowania bezpośredniego zaplecza gospodarczego (kuchnie, spiżarnie, stajnie, wozownia, etc.). O skali tej zabudowy wnioskować jednak możemy dopiero na podstawie jej stanu w latach 30. następnego stulecia. Częste użytkowanie kieleckiej siedziby w 2. poł. XVI wieku wiązać się musiało z prowadzeniem prac związanych z jej modernizacją i adaptacją do zmieniających się potrzeb. Poza niezbędnymi remontami i okresowym odnawianiem istniejących zabudowań, mogły mieć one nieco większy zakres, zapewne wznoszono również nowe budynki. W świetle zachowanych źródeł, stwierdzić jednak należy, że w przeciwieństwie do wielu innych rezydencji biskupów krakowskich w tym okresie⁷⁹, w siedzibie kieleckiej nie podjęto, aż do ostatniej dekady XVI stulecia,

---

twierdzić można tylko niektóre pobyty wymienionych hierarchów w Kielcach, zauważalna jest (zwłaszcza w przypadku dwóch ostatnich pontyfikatów), ich mniejsza niż w poprzednich okresach częstotliwość. W ciągu swych zaledwie rocznych krakowskich rządów biskupich stosunkowo długo rezydował w Kielcach Jan Latański – w VII i IX 1536 roku, zob. AEp 16; por. AEp 17, AEp 18-21, AEp 25-26

⁷⁶ Andrzej Zebrzydowski (1551-1560): VIII 1551, IX-X 1552, X 1553, I, XI-XII 1554, IV 1555, IV, VIII 1556, II-III, XI-XII 1557, III-IV-V 1558, V 1559, zob. AEp 28, por. *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego biskupa włocławskiego i krakowskiego korespondencja z lat 1546-1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551, jako też innych dokumentów współczesnych*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1878; Filip Padniewski (1560-1572): I-II-III, VI, VIII-IX 1562, IV 1563, IV, VIII, XII 1564, IV 1566, III 1567, III 1568, VIII 1569, I, III 1570, III, IV, VI 1571, II 1572, zob. AEp 29; Franciszek Krasieński (1572-1577): V-VII 1573, I, V-VI, XII 1574, IV-V, VI-VII, VIII-IX 1575, VII, IX-XI 1576, zob. AEp 30; Piotr Myszkowski (1577-1591): XI 1577, I, V, VIII 1578, I-II, VIII 1579, XI, XII 1580, I, XII 1581, I-II 1582, IV-V, VIII-IX 1583, IV 1584, XI 1585, II-IV 1587, IX 1590, I-II 1591 (dla okresu 1584-1590 częściowy lub zupełny brak adnotacji o miejscu wystawienia dokumentów), zob. AEp 31; AKKK, *Libri archivi* (dalej LA), t. 24; AKKK, Inv.B.2

⁷⁷ Zob. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 117; J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 20

⁷⁸ Jako pierwszy zwrócił na te kwestie uwagę J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 18, 20. Szanownemu Panu Januszowi Kuczyńskiemu pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować za interesującą rozmowę na ten temat

⁷⁹ Od połowy lat 30. do początku lat 90. XVI wieku podejmowane były przez kolejnych sprawujących wówczas rządy ordynariuszy liczne inicjatywy związane z restaura-

żadnej znaczącej inicjatywy architektonicznej. Świadczą o tym, zwłaszcza informacje zawarte w inwentarzu z 1635 roku.

Chronologicznie drugą odnotowaną w nim budowlą, po *dworze wielkim* fundacji biskupa Tomickiego, było *budowanie wielkie zbudowane kosztem Nieboszcz[yka] X'a Radziwiłła*⁸⁰. W świetle opisu inwentarzowego stwierdzić możemy, że był to, podobnie jak stary dwór, znacznych rozmiarów, dwukondygnacyjny budynek. Niezwykle cenną informacją, na podstawie której wnioskować można nie tylko o lokalizacji *budowania wielkiego*, ale też całej zabudowy rezydencji, jest zapis, że znajdował się w nim *wschod do ganku wielkiego dolnego kędy chodzą do kościoła*⁸¹. Znacznie trudniejsze jest określenie czasu powstania owego *ganku*, a także jego przypuszczalnej formy architektonicznej i przestrzennej relacji z budynkiem Radziwiłłowskim. Ważnym problemem badawczym jest również kwestia pierwotnej funkcji, wzniesionej z fundacji kardynała Radziwiłła budowli. Niestety, brak opisów inwentarzowych z pierwszej tercji XVII wieku nie pozwala udzielić jednoznacznej odpowiedzi⁸². Najprawdopodobniej była ona, od czasu powstania, nowym domem pańskim – budynkiem rezydencjonalnym książąt biskupów. Nie można jednakże wykluczyć jej innych możliwych funkcji – rezydencji prałackiej (prałatów krakowskiej kapituły katedralnej) czy też domu gościnnego, co jednak wydaje się, ze względu na okazałość i reprezentacyjny charakter budowli, mniej prawdopodobne. Nie wiadomo czy istniała już w pierwszych latach krakowskich rządów Jerzego Radziwiłła, czy też wzniesiono ją później, pod koniec życia kardynała. Warto zauważyć, że pierwsza, odnotowana przez biskupią kancelarię wizyta nowego ordynariusza poza Krakowem miała miejsce właśnie w Kielcach 14 VIII 1592 roku; kolejny, tym razem dłuższy, pobyt nastąpił pod koniec tego roku i kilkukrotnie w następnym⁸³. Pewną przesłanką za wcześniejszym datowaniem fundacji może być także znaczne zwiększenie dochodowości klucza kieleckiego na początku lat 90. XVI wieku, związane z odkryciem i rozpoczęciem eksploatacji złóż rud miedzi⁸⁴. Najprawdopodobniej rozbudowę

cją i rozbudową dotychczasowych, a także budową nowych rezydencji biskupich. Wymienić tu należy: wielokrotne przebudowy siedziby w Krakowie (J. Chojeński, A. Zebrzydowski, F. Padniewski, P. Myszkowski), wzniesienie okazałych rezydencji na podkrakowskim Prądniku (S. Maciejowski) oraz w jurydyce Biskupie (F. Padniewski), rozbudowy zamków w Bodzentynie (A. Zebrzydowski, F. Krasiński, P. Myszkowski), Iłży (F. Padniewski), Siewierzu (F. Krasiński)

⁸⁰ Inwentarz 1635, k. 1v

⁸¹ Ibidem

⁸² O tym, że w tym okresie musiały być sporządzane inwentarze rezydencji w Kielcach (zapewne w latach: 1601, 1607 i 1630), świadczyć mogą zachowane (nie analizowane dotąd) inwentarze innych, położonych w regionie, siedzib biskupów krakowskich, np. dworu w Sielcu z 1607 roku czy zamku w Iłży z 1630 roku, zob. AKKK, sygn. Inv.B.82, Inv.B.16

⁸³ Jerzy Radziwiłł (1591-1600): VIII, XII 1592, I, VII, IX 1593, VII 1594, III 1596, VIII-IX 1598, zob. AEp 32-33

⁸⁴ Zob. *Materiały do dziejów górnictwa*, op. cit., nr 74, s. 295-297; J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 66; J. Muszyńska, *Górnictwo i hutnictwo w dobrach biskupów krakowskich w województwie sandomierskim w połowie XVII wieku*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, Kielce 1991, s. 148; Z. Guldon, J. Kaczor, *Górnictwo i hutnictwo w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w drugiej połowie XVIII wieku*, Kielce 1994, s. 17

rezydencji należałoby jednak wiązać dopiero z działaniami hierarchy przeprowadzonymi w Kielcach w 1598 roku. Dokonał on wówczas osobiście wizytacji miejscowej kolegiaty⁸⁵ zalecając uporządkowanie i odnowienie bardzo zaniedbanej świątyni⁸⁶, a także zrzekł się przysługującego biskupowi dochodu z opłat targowych, by przeznaczyć go na reperację ratusza i dróg miejskich⁸⁷. Wiele wskazuje na to, że jedną z podjętych wówczas inicjatyw kardynała była – nieznana dotąd fundacja – wzniesienie w sąsiedztwie kolegiaty okazałej budowli rezydencjonalnej⁸⁸.

1. poł. XVII wieku stanowi niewątpliwie najbardziej interesujący okres w kilkusetletnich dziejach kieleckiej siedziby biskupiej. W dotychczasowych badaniach był on wiązany wyłącznie z inicjatywą fundacyjną biskupa Jakuba Zadzika⁸⁹, w rezultacie której, jak określono w pierwszym po jej zakończeniu inwentarzu, powstał *zamek [...] w którym pałac przystajnie wystawiony*⁹⁰. W świetle inwentarza z 1635 roku możliwe staje się wyodrębnienie kilku poprzednich, zupełnie dotąd nieznanych faz rozwoju rezydencji, ponadto określenie skali i zakresu jej przekształceń w wyniku fundacji Zadzickowskiej.

W okresie rządów dwóch pierwszych XVII-wiecznych ordynariuszy krakowskich: Bernarda (od 1604 roku kardynała) Maciejowskiego (1600-1606) i Piotra Tylickiego (1606-1616) zapewne nie podjęto w siedzibie kieleckiej żadnych znaczących inicjatyw fundacyjnych⁹¹. Brak informacji na ten temat w inwentarzu z 1635 roku wyklucza realizację w tym czasie przedsięwzięć budowlanych o du-

⁸⁵ Zestawienie podanej w tekście wizytacji daty jej przeprowadzenia z poświadczonym w *Acta episcopalia* okresem pobytu w Kielcach Jerzego Radziwiłła w 1598 roku potwierdza, że została ona dokonana przez kardynała osobiście, zob. AKMK, *Acta visitationis*, sygn. 9: *Visitatio Ecclesiae Collegiatae Kielcen Capellarumque ibidem consisten A. D. 1598 die 27 inchoata et ad 7 Septembris diem continuata*, k. 466; por. AKMK, AEp 33, k. 243-246 (dat. Kielcijs, 27 IX-7 X 1598 roku)

⁸⁶ Zob. AKMK, *Acta visitationis*, sygn. 9: *Visitatio*, op. cit., k. 466-500; por. J. Garbacz, *Wizytacja kolegiaty kieleckiej przez kardynała Jerzego Radziwiłła 2 września 1598*, „Radostowa”, t. 3: 1938, nr 3/4, s. 64-67; J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 19; M. Pieniążek-Samek, *Przemiany kolegiaty... Część I*, op. cit., s. 60

⁸⁷ Zob. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 76

⁸⁸ Przed odkryciem inwentarza z 1635 roku, nieznana była żadna inicjatywa fundacyjna kardynała Radziwiłła na terenie Kielc; por. M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis reddo. Fundacje artystyczne na terenie Kielc w XVII i XVIII wieku. Studium z historii kultury*, Kielce 2005, s. 84

⁸⁹ Dotychczasowa wiedza o kieleckiej rezydencji biskupów krakowskich w 2. poł. XVI i w pierwszych dekadach XVII wieku ograniczała się do stwierdzenia istnienia wówczas dworu biskupiego, które oparto na kilku wzmiankach źródłowych – dokumentach datowanych tamże w 1573 (*in Curia Kielcen*) i 1612 roku (*Kielcijs in Curia nr'a Episcopali*), zob. J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 21; idem, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 87; a także pobytach biskupich w Kielcach, spośród których wymieniono dwa: w 1581 i 1601 roku, zob. J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja*, op. cit., s. 20

⁹⁰ AKKK, sygn. Inv.B.1, op. cit. (dalej: Inwentarz 1645), s. 305

⁹¹ W świetle znanych obecnie źródeł nie odnotowano żadnych fundacji artystycznych na terenie Kielc, które byłyby dziełem biskupa Bernarda Maciejowskiego; w przypadku biskupa Piotra Tylickiego potwierdzone są jedynie nieliczne dary dla kolegiaty kieleckiej, zob. M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis*, op. cit., s. 84-85, 358

zej skali⁹². Jest natomiast wielce prawdopodobne, że z inicjatywy wymienionych hierarchów podejmowano prace związane z adaptacją i wystrojem wewnątrz często przez nich użytkowanego kieleckiego domu pańskiego. Jego funkcję pełniła jedna z dwóch istniejących wówczas budowli – stary dwór fundacji Tomickiego, bądź nowy budynek Radziwiłłowski. Regularne i długie pobyty biskupie na początku XVII wieku świadczą o utrzymującej się wysokiej randze rezydencjonalnej ówczesnych Kielc⁹³. Niektóre z nich trwały nawet kilka miesięcy, np. w 1601 roku Bernard Maciejowski przebywał w swej kieleckiej rezydencji niemal bez przerwy od września do końca grudnia⁹⁴. Ówczesnego znaczenia siedziby w Kielcach nie można jednak rozpatrywać wyłącznie na podstawie analizy itinerariów biskupich. W tym czasie następuje intensywny rozwój górnictwa i hutnictwa w podkieleckich dobrach biskupstwa. Po utworzeniu w 1601 roku Urzędu Górniczego, zwiększa się rola Kielc jako ośrodka administracyjno-gospodarczego⁹⁵.

Rozwój przemysłu w regionie kieleckim w 1. poł. XVII wieku był jednym z najważniejszych czynników decydujących o znaczącym wzroście aktywności fundacyjnej na terenie Kielc, z największym nasileniem przypadającym od połowy lat 20. do połowy lat 40. XVII stulecia. Podjęto wówczas liczne inicjatywy budowlane, zarówno w zakresie architektury sakralnej jak i świeckiej. Do najważniejszych znanych dotychczas fundacji architektonicznych z tego okresu należały: budowa dwóch nowych kościołów Św. Karola Boromeusza (ok. 1624) i Św. Trójcy (1638-1644), rozbudowa kolegiaty (1629-1635) oraz wzniesienie pałacu biskupiego (1637-1642/4). Nieznany pozostawał fakt, że kilkanaście lat przed powstaniem pałacu fundacji biskupa Zadzika, wzniesiona została w rezydencji kieleckiej inna budowla, pełniąca bezpośrednio przed nim funkcję biskupiego domu pańskiego. Zbudowano ją z inicjatywy biskupa Marcina Szyszkowskiego (1616-1630) – bez wątplenia najbardziej, obok Jakuba Zadzika, zasłużonego dla Kielc ordynariusza krakowskiego XVII stulecia.

Trzecim chronologicznie budynkiem rezydencjonalnym opisanym w inwentarzu z 1635 roku był *dom zbudowany przed kilką laty kosztem Nieb. S. pamięci J.M.X'a Biskupa Szyszkowskiego*⁹⁶. Układ i wystrój wewnątrz nie pozostawia wątpliwości, że był on wzniesiony dla potrzeb mieszkalnych biskupa. W przeciwieństwie

⁹² Należy w tym miejscu zauważyć, że przeprowadzona przez biskupa Tylickiego rozbudowa innej położonej w regionie rezydencji biskupiej – zamku w Bodzentynie (wzniesienie budynku bramnego) została odnotowana w dwóch powstałych znacznie później inwentarzach z 1644 i 1652 roku, zob. AKKK, sygn. Inv.B.1, s. 239-244, sygn. Inv.B.7; por. M. Brykowska, *Zamek/pałac*, op. cit., s. 43; J. Kuczyński, *Rezydencja biskupów krakowskich w Bodzentynie*, op. cit., s. 71

⁹³ Bernard Maciejowski (1600-1606): XI 1600, IX-XI, XI-XII 1601, VIII, IX 1602, I 1603, I, VII, X-XI 1604, I, III, IX-X 1605, I, II, V 1606, zob. AEp 35-36; LA 24-25. Piotr Tylicki (1606-1616): XII 1607, I, II, VIII, XII 1608, III-IV, VI, XII 1609, I, V-VI, XI-XII 1610, VI 1611, I-II, V-VI, XI-XII 1612, I-II, VI 1613, II, VI-VII, X, XII 1614, IV, X 1615, I-II 1616, zob. AEp 38-39; LA 25; Inv.B.2.

⁹⁴ Poświadczony jest pobyt w Kielcach trwający od 16 IX do 31 XII 1601 roku przerywany krótką wizytą (około 16 XI) w Bodzentynie, zob. AKMK, sygn. AEp 35, k. 122-145; AKKK, dyplomy nr 913-915

⁹⁵ Zob. J. Pazdur, *Dzieje Kielc*, op. cit., s. 86-88; J. Muszyńska, *Górnictwo i hutnictwo*, op. cit., s. 147-163; M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis*, op. cit., s. 65-67

⁹⁶ Inwentarz 1635, k. 1

do dwóch innych powstałych wcześniej budowli, wybudowany w ich pobliżu *dom* nie został przez lustratorów określony jako *wielki*; był to z pewnością obszerny, lecz parterowy budynek. Na podstawie wzmianki inwentarzowej, stwierdzić można, że zbudowano go w ostatnich latach życia fundatora, w 2. poł. lat 20. XVII wieku. Zapewne decyzja o budowie w Kielcach nowego domu pańskiego nie została podjęta wcześniej niż inna, jedyna dotąd znana, kielecka inicjatywa architektoniczna biskupa Szyszkowskiego⁹⁷, wzniesienie na szczycie góry Karczówka kościoła pod wezwaniem Św. Karola Boromeusza⁹⁸. Nowy budynek rezydencyjny nie był jedyną budowlą powstałą w kieleckiej siedzibie biskupiej sumptem Marcina Szyszkowskiego. W inwentarzu odnotowano, że *zbudowane kosztem biskupa zostały również stajnie dwie długie*, mogące pomieścić około 120 koni⁹⁹. Prawdopodobnie tej samej fundacji była usytuowana przy stajniach wozownia¹⁰⁰, być może także kilka innych zabudowań zaplecza gospodarczego. W świetle zapisów inwentarza z 1635 roku, stwierdzić należy, że rozbudowa i modernizacja siedziby w Kielcach była jednym z elementów szerszej zakrojonej działalności fundacyjnej podjętej przez biskupa Szyszkowskiego w kieleckich dobrach biskupstwa¹⁰¹. Tak jak w przypadku nowych budynków rezydencji w Kielcach, wymienione w inwentarzu obiekty ufundowane na terenie klucza kieleckiego, powstały w ostatnim okresie jego rządów, określono je jako *zbudowane przed kilką laty* bądź *nowo zbudowane*¹⁰². Najbliższą analogią dla *domu* w Kielcach stanowi wzniesiony przez

⁹⁷ O fundacjach artystycznych biskupa Marcina Szyszkowskiego na terenie Kielc zob. M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis*, op. cit., s. 89, 354-355

⁹⁸ Zob. J. Zdanowski, *Karczówka pod Kielcami*, Kielce 1928; Z. Stobiecka, *Architektura zespołu kościelno-klasztornego na Karczówce w Kielcach*, „Biuletyn Historii Sztuki” (dalej BHS), t. 33: 1971, nr 4, s. 413-414; Eadem, *Pobernardyński zespół kościelno-klasztorny na Karczówce pod Kielcami*, RMS, 8: 1973, s. 275-307; A. Adamczyk, *Architektura zespołu klasztornego na Karczówce*, w: *Karczówka. Historia – Literatura – Przyroda*, pod red. J. Olszewskiego, Kielce 1995; W. Pawłowicz, *Kościół i klasztor na Karczówce*, Kielce - Łowicz 1999; M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis*, op. cit., s. 354

⁹⁹ Zob. Inwentarz 1635, k. 1v

¹⁰⁰ Ibidem

¹⁰¹ Z inicjatywy tego hierarchy powstały m.in: huta miedzi pod Kostomłotami (*Jest z osobna stawek nad Kostomłoty, na którym jest Huta nowo zbudowana za Nieboszczyka X'a Szyszkowskiego do sprawowania kruszców miedzianych. Ten stawek nie rybi się i Huta teraz darmo stoi*, Inwentarz 1635, k. 14; *Pierwsza Huta jest nad Kostomłoty, w której sprawowano kruszce miedziane przed tym, teraz zamknięta stoi, zbudowana kosztem Nieb. X. Szyszkowskiego. Teraz niepotrzebna lepiej żeby młynek był na tym miejscu po staremu*, Inwentarz 1635, k. 33), huty szkła pod Świętym Krzyżem (*Hut pod S. krzyżem jest No 3 – dwie z nich zostały za Nieboszczyka X. Szyszkowskiego zasadzone*, Inwentarz 1635, k. 40v), zabudowania folwarku w Masłowie (*Budynek Folwarku Masłowskiego. Naprzód w podwórzu jest dom wielki nowy przed kilką lat przez Nieboszczyka X'a Szyszkowskiego zbudowany*, Inwentarz 1635, k. 14v), karczma w Górnem (*Druga karczma jest przed kilką lat zbudowana kosztem Nieb. X. Szyszkowskiego przy gościńcu*, Inwentarz 1635, k. 24), browar w Krajnie (*Browar przed kilką laty zbudowany kosztem Nieboszczyka X. Szyszkowskiego*, Inwentarz 1635, k. 28v)

¹⁰² Inwentarz 1635, k. 14, 14v, 24, 28v; por. przyp. 101

Szyszkowskiego *budynek pański* przy zamku w Bodzentynie¹⁰³ oraz, zapewne jego fundacji, *budynek pański* przy zamku w Iłży¹⁰⁴. Były to drewniane, parterowe budowle o zbliżonej skali i analogicznej funkcji. Interesujący jest fakt, że powstały one w trzech najczęściej i najdłużej zamieszkiwanych wówczas siedzibach¹⁰⁵, w których funkcjonowały jednocześnie inne, bardziej okazałe zabudowania rezydencjonalne¹⁰⁶. Jak już wspomniano, w okresie krakowskich rządów biskupich Marcina Szyszkowskiego rezydencja kielecka należała, obok bodzentyńskiej i iłżeckiej, do grupy jego głównych siedzib w dobrach biskupstwa. Zwłaszcza w ostatnich kilku latach życia (od roku 1624), przebywał w niej łącznie około połowy roku – częste były wówczas wielomiesięczne nieprzerwane pobyty¹⁰⁷. Na podstawie analizy nieznanego inwentarza z 1635 roku oraz odtworzonego itinerarium biskupa Szyszkowskiego należy stwierdzić, że ranga rezydencji w Kielcach już w latach 20. XVII wieku porównywalna była do tej, jaką miała w 2. poł. tego stulecia. Wnioskować stąd można, że pod tym względem wzniesienie okazałego pałacu fundacji biskupa Jakuba Zadzika, nie stanowiło jak dotąd sądzono, przełomowego momentu w dziejach kieleckiej siedziby biskupiej.

W ciągu zaledwie czterech lat po śmierci biskupa Marcina Szyszkowskiego (zm. 30 IV 1630 roku), diecezją krakowską rządziło dwóch kolejnych ordynariuszy: Andrzej Lipski (1630-1631) i Jan Albert Waza (1632-1634). W tym okresie w Kielcach trwała, rozpoczęta jeszcze za życia biskupa Szyszkowskiego, przebudowa kościoła kolegiackiego¹⁰⁸. Wiąże się z nią jedyne znane dotąd, potwierdzone źródło, kieleckie inicjatywy fundacyjne biskupów Lipskiego i Wazy, dwa,

¹⁰³ Zob. AKKK, sygn. Inv.B.1, s. 239-244; sygn. Inv.B.7; sygn. Inv.B.2, k. 342-349v; por. M. Brykowska, *Zamek/pałac*, op. cit., s. 43, 51, ryc. 10

¹⁰⁴ Zob. AKKK, sygn. Inv.B.16; sygn. Inv.B.1, s. 665-686; sygn. Inv.B.7. Obiekt dotychczas nie analizowany

¹⁰⁵ Na podstawie odtworzonego itinerarium biskupa Szyszkowskiego, stwierdzić należy, że w okresie swego krakowskiego pontyfikatu rezydował on głównie w Kielcach, Bodzentynie i Iłży; pobyty w innych siedzibach biskupich (m.in. w: Radłowie, Wawrzeńcyczach, Dobrowodzie, Sławkowie, Lipowcu, Koziegłowach, Siewierzu), jak również w samym Krakowie, były na ogół znacznie krótsze, zob. AKMK, AEp 41-44; AKKK, LA 25-26

¹⁰⁶ Z analizy opisów inwentarzowych z 1. poł. XVII wieku wynika, że z inicjatywy Marcina Szyszkowskiego odnowione zostały gmachy zamków w Iłży i Bodzentynie, nowy wystrój uzyskały wówczas m.in. znajdujące się w nich apartamenty biskupie. Również w trzeciej z omawianych siedzib, w Kielcach, istniała wciąż po zbudowaniu nowego domu biskupiego pozostająca w dobrym stanie, poprzednia bardziej okazała zabudowa rezydencjonalna. Należy stwierdzić, że powstanie w trzech wyżej wymienionych rezydencjach nowych budynków pańskich z pewnością nie było spowodowane zniszczeniem czy zaniedbaniem dotychczasowych, służących potrzebom mieszkalnemu biskupa zabudowań

¹⁰⁷ Marcin Szyszkowski (1616-1630): V, IX-X, XII 1617, I, VII-IX, XII 1618, I-II, VII-VIII, XII 1619, I, V, VIII-IX 1620, V, VI-VII, VIII, X, XII 1621, I-II 1622, III, XI-XII 1623, I-VI, VIII, XI-XII 1624, I, II-IV, VIII-XI, XII 1625, XII 1626, I-IV, VI, VIII 1627, I-V, VIII, IX-XII 1628, I-IV, V, VIII, X-XI 1629, I-IV 1630, zob. AEp 41-44; LA 25-26. Najdłuższe potwierdzone pobyty biskupa Szyszkowskiego w Kielcach trwały: od 17 XI 1623 do 8 VI 1624 roku oraz od 25 X 1628 do 11 IV 1629 roku, zob. AEp 42, k. 815v-833v; AEp 43, k. 1-109v; AEp 44, k. 374v-483

¹⁰⁸ Zob. M. Pieniążek-Samek, *Przemiany kolegiaty... Część I*, op. cit., s. 62-66

zachowane do dziś, marmurowe portale: pierwszy boczny, w ścianie północnej z datą 1632 oraz drugi, główny w fasadzie kolegiaty z herbem i monogramem królewicza kardynała Wazy i datą 1635¹⁰⁹. W świetle inwentarza sporządzonego w tym samym 1635 roku, stwierdzić możemy, że obecnie obydwo hierarchów w Kielcach zaznaczyła się również w sąsiadującej z kolegiatą rezydencji biskupiej. Przy opisie *domu* fundacji biskupa Szyszkowskiego odnotowano, że w jednym z pokoi znajduje się *kaplica przez J.M.Xa Lipskiego zbudowana i pomalowana*¹¹⁰; następnie zapisano, że *do tego pokoju Jaśnie Oświecony królewicz J.M. Cardinal przybudował pokoików dwa z sionką*¹¹¹. Wzmianki o przebudowie domu pańskiego, mają (pomimo jej niewielkiego zakresu) duże znaczenie poznawcze, co najmniej z trzech powodów. Pozwalają stwierdzić, że budynek ten pełnił nadal swą pierwotną funkcję także po śmierci fundatora, w okresie rządów jego dwóch następców. Świadczą o, niepotwierdzonym dotąd, zamieszkiwaniu obydwu biskupów w Kielcach, a tym samym o ich niesłabnącej atrakcyjności rezydencjonalnej. Ponadto stanowią one jedne z nielicznych poświadczeń inicjatyw fundacyjnych, jakie podczas swych krótkich rządów podejmowali obydwaj krakowscy ordynariusze¹¹². Podobnie jak w przypadku biskupa Szyszkowskiego, działalność fundacyjna kardynała Wazy miała w siedzibie kieleckiej większy zakres, nie ograniczała się tylko do rozbudowy domu pańskiego, dotyczyła także zaplecza gospodarczego. W inwentarzu odnotowano, że znajdująca się przy budynku kuchni dworskiej studnia została *nowo naprawiona kosztem królewicza J.M. Cardinala*¹¹³. Zapewne także wówczas powstała usytuowana w pobliżu *psiarnia*, o której napisano, że była *nowo zbudowana*¹¹⁴. Podjęto również prace związane z odnowieniem zabudowań położonego *pod dworem* folwarku biskupiego. Przy opisie stodół folwarcznych, zaznaczono, że jedna z nich była *nowa przez królewicza J.M. Cardinala zbudowana*¹¹⁵. Przypuszczalnie zbudowany został wówczas także jeden ze spichlerzy, określony jako *spiklerz nowy wielki*¹¹⁶. Na podstawie cytowanych zapisów inwentarzowych, stwierdzić można dużą aktywność Jana Alberta Wazy w odniesieniu do rezydencji w Kielcach, zważywszy zwłaszcza na krótki, niespełna dwuletni okres jego rządów w diecezji krakowskiej¹¹⁷.

¹⁰⁹ Zob. M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis*, op. cit., s. 86, 313, 359

¹¹⁰ Inwentarz 1635, k. 1v

¹¹¹ Ibidem

¹¹² Źródłowym śladem działalności fundacyjnej w rezydencjach biskupich obydwu ordynariuszy są wzmianki w powstałych w latach 40. XVII wieku inwentarzach – dworu w Krakowie (herb A. Lipskiego na jednym z kominków) i zamku w Iłży (herb J.A. Wazy w zwieńczeniu kaplicy przybramnej)

¹¹³ Inwentarz 1635, k. 1v

¹¹⁴ Ibidem

¹¹⁵ Inwentarz 1635, k. 2

¹¹⁶ Ibidem

¹¹⁷ W świetle dokumentów kancelarii biskupiej (zob. AKMK, sygn. AEp 46) nie jest możliwe pełne odtworzenie itinerarium kardynała Wazy w okresie jego krakowskiego pontyfikatu. Na podstawie zapisów inwentarzowych z 1635 roku oraz innych wzmianek źródłowych stwierdzić można, że siedziba kielecka należała do najczęściej przez niego zamieszkiwanych, obok Iłży, Bodzentyna i Radłowa rezydencji w dobrach biskupstwa. Na pewno przybywał do niej już od początku swych krakowskich rządów; potwierdzone są pobyty kardynała w Kielcach m.in. 10 VI 1633 roku i 22 VI 1634 roku, zob. AKKK, sygn. Inv.B.2, k. 271, 281v

Po przedwczesnej śmierci kardynała (29 XII 1634 roku) rozpoczął się, trwający blisko rok, wakans na krakowskiej stolicy biskupiej. Sporządzony w tym czasie w Kielcach, między wiosną a jesienią 1635 roku¹¹⁸, opis inwentarzowy dworu i folwarku biskupiego stanowi obecnie jedyną podstawę źródłową dla odtworzenia ówczesnego stanu założenia.

STAN ZESPOŁU REZYDENCJONALNEGO W 1635 ROKU

Jako pierwsza opisana została w inwentarzu *samborza*. Była to piętrowa budowla przeznaczona z pewnością dla straży dworskiej. Jej górną kondygnację zajmowała, zapewne jednoprzestrzenna, *sala* doświetlona *oknami sklanemi czteroma*; w dolnej mieściła się również *sala*, w której było *okien po dwie*. Choć nie wynika to wprost z opisu, przypuszczać można, że w przyziemiu budynku usytuowana mogła być także sień przejazdowa, skoro – jak określono – *na dole* znajdowały się wrota bramne i dwie furty dla pieszych¹¹⁹. Na podstawie przekazu inwentarzowego nie jest możliwe określenie kiedy i z jakiego materiału budowlanego wzniesiono istniejącą wówczas *samborzę*. Stwierdzić możemy, że z pewnością w 1635 roku nie była to budowla nowa, świadczą o tym wzmianki o *porządnie naprawnych* oknach i drzwiach, oraz *nowo zbudowanej* drugiej

¹¹⁸ W tekście inwentarza nie została zamieszczona dokładna data sporządzenia dokumentu, zapisano jedynie ogólnie, że powstał *Anno 1635*. Bez wątpienia nie został on sporządzony na początku 1635 roku, o czym świadczy użyte przez lustratorów sformułowanie: *tej przeszłej zimy* (zob. przyp. 151). Dokument istniał już z pewnością przed 30 XI 1635 roku, tj. datą objęcia władzy w diecezji krakowskiej przez jej nowego ordynariusza

¹¹⁹ *Naprzód samborza ze dwiema izdebkoma na dole z salą w której jest okien po dwie z drzwiami zawiasami porządnie naprawne, na niej sala z oknami sklanemi czteroma także drzwi i na wschodzie zawiasami. Wrota na dole z fortką z wrzeciędzami i zawiasami przy tej fortka nowo zbudowana zawiasami i balasami*, Inwentarz 1635, k. 1. Lakoniczność i niejednoznaczność (wynikająca głównie z braku wewnątrzdanowych znaków interpunkcyjnych) cytowanego wyżej początkowego fragmentu inwentarza, nie pozwala na przyjęcie tylko jednej wersji interpretacyjnej. Opis piętra *samborzy* nie budzi większych wątpliwości, była tam tylko jedna czterookienna *sala*, zajmująca zapewne całą przestrzeń wyższej kondygnacji (co było charakterystyczne dla tego typu wolnostojących budynków bramnych), otwory okienne mogły być więc umieszczone po jednym z każdej strony górnej części budynku. Niejasny jest natomiast opis przyziemia budowli, nie można zwłaszcza jednoznacznie stwierdzić (z powodu braku interpunkcji) czy owe *dwie izdebki* to na pewno dolna i górna *sala* czy raczej mogły to być dwa inne niewielkie pomieszczenia, przy których znajdowała się *sala* dolna z dwiema parami okien. Najbardziej logiczna wydaje się jednakże pierwsza interpretacja zapisu (*Naprzód samborza ze dwiema izdebkoma: na dole z salą [...], na niej sala...*), przy czym określenia *izdebki* i *sale* musiałyby tu być synonimami. Jak już wspomniano, brak przy opisie *samborzy* jednoznacznego wskazania sieni przejazdowej, nie musi oznaczać, że jej w tym budynku nie było. Nie można wszak całkowicie wykluczyć, że brama znajdować się mogła obok *samborzy*, która byłaby wówczas nie budynkiem bramnym, a jedynie przybramnym budynkiem straży

furcie¹²⁰. Nie ulega wątpliwości, że przez wzmiankowane przy opisie samborzy wrota prowadził główny, reprezentacyjny wjazd na teren ówczesnej siedziby biskupiej. W przeciwieństwie do zaplecza gospodarczego zespołu dworskiego, w inwentarzu nie znajdujemy wzmianki o ogrodzeniu jego części rezydencjonalnej. Bez wątpienia jednak musiała być ona ogrodzona, najprawdopodobniej drewnianym parkanem¹²¹.

W nieznacznej odległości od samborzy, stał w podwórzcu, wielki, ponad stuletni, gmach dworu fundacji biskupa Piotra Tomickiego¹²². Jak już wiemy, utracił on swą pierwotną funkcję domu pańskiego przypuszczalnie u schyłku XVI wieku, najpóźniej zaś w latach 20. XVII stulecia. W okresie gdy sporządzano inwentarz, stary dwór biskupi pełnił zgoła odmienną funkcję, domu starosty kieleckiego, świadczy o tym wzmianka zamieszczona w pierwszym zdaniu opisu budowli¹²³. Relacja inwentarzowa umożliwia dość dokładne odtworzenie rozplanowania i programu użytkowego, daje również pewne wyobrażenie o jego rozmiarach i formie architektonicznej¹²⁴. Z opisu wynika, że obydwie kondygnacje posiadały

¹²⁰ Zob. przyp. 119. O ile zapis o wrotach i przypuszczalnie umieszczonych w nich furt nie przesądzą jednoznacznie o ich sytuacji w budynku samborzy lub poza nim, o tyle wzmianka o *zbudowaniu* drugiej furty sugeruje raczej odrębną strukturę architektoniczną

¹²¹ W świetle inwentarza z 1635 roku stwierdzić można, że kielecki dwór biskupi nie był siedzibą o charakterze obronnym. Posiadał natomiast pewne cechy obronności, wynikające z samego usytuowania oraz faktu istnienia *ostrożenia* (wzmiankowanego przy opisie zabudowy gospodarczej) i samborzy, stanowiącej umocnienie głównego wjazdu na teren rezydencji

¹²² Warto w tym miejscu podkreślić, że jest to obecnie jeden z nielicznych znanych z opisu drewnianych dworów wielkopańskich powstałych w Polsce przed połową XVI wieku

¹²³ *Trochę w podwórze wszedłszy od tej samborzej jest zbudowany dwór wielki kosztem S. pamięci J.M.X. Tomickiego, kędy starosta zwykł mieszkać*, Inwentarz 1635, k. 1

¹²⁴ Niewątpliwie tym co wyróżniało dwór wzniesiony w Kielcach przez biskupa Tomickiego na tle innych współczesnych dworów drewnianych w Polsce, była jego skala. Ogromna większość, znanych z opisu, XVI-wiecznych drewnianych dworów polskiej szlachty to budynki parterowe, zob. A. Wyczański, *Uwagi na temat dworu szlacheckiego w Wielkopolsce w XVI stuleciu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej: KAiU), t. 24: 1979, z. 3, s. 353-354; por. L. Kajzer, *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010, s. 101. Sądzić można, choć zagadnienie to wymaga dalszych szczegółowych badań, że w XVI stuleciu także wśród drewnianych dworów wielkopańskich (stanowiących właściwe odniesienie dla kieleckiego dworu biskupiego) budowle piętrowe należały do rzadkości – fundowali je najmożniejsi. Przykładowo dwukondygnacyjne były główne budynki mieszkalne okazałych rezydencji: Zygmunta Augusta w Knyszynie czy Jana Zamoyskiego w Zwierzyńcu. Spośród innych drewnianych dworów rezydencjonalnych biskupów krakowskich, piętrowe były na pewno domy pańskie w Dobrowodzie, Luborzycy i Muszynie. Istnieją przesłanki, by przypuszczać, że te trzy, znane z XVII-wiecznych opisów inwentarzowych, budowle powstały w XVI stuleciu. W przypadku dwóch pierwszych domniemywać można ponadto, że tak jak dwór w Kielcach, należały one do grupy owych sześciu „wspaniałych i kosztownych” dworów fundacji biskupa Tomickiego (por. przyp. 131)

analogiczny, choć nie identyczny układ przestrzenno-funkcjonalny. Zarówno parter jak i piętro miały podział trójdzielny z głównymi sieniami pośrodku (zapewne w pełnej głębokości planu), oddzielającymi pomieszczenia usytuowane po ich dwóch stronach. Wejście z podwórza do przyziemia budynku wiodło wprost do dolnej *sieni wielkiej*. Po jej prawej, patrząc od wejścia, stronie znajdowała się czterookienna *izba wielka* oraz zapewne wydzielony w niej *alkierz*. Z izby poprzez *sionkę* prowadziło przejście do *komnaty* oraz dwóch *spiżarek*. Z lewej strony sieni (*przeciwko tej izbie wielkiej*) usytuowane były po dwa, skomunikowane ze sobą wnętrza: *izdebka* i *komnata* oraz *komnata* i *spiżarka*¹²⁵. Te cztery pomieszczenia miały zapewne układ dwutraktowy (przypuszczalnie krzyżowy). Trudniejsze do odtworzenia jest rozplanowanie sześciu pomieszczeń na prawo od sieni. *Izba wielka* wraz z *alkierzem* zajmowała prawdopodobnie cały trakt frontowy prawej strony, który mógł być ponadto głębszy niż przedni trakt po lewej stronie sieni. Przypuszczalnie cztery mniejsze wnętrza (*sionka*, *komnata*, *spiżarka* i *druga spiżarka*) przylegały do *izby wielkiej* w drugim, tylnym trakcie¹²⁶. Według opisu w *tyle* budynku dworu znajdowała się (najprawdopodobniej do niego przystawiona) piętrowa *spiżarnia wielka*¹²⁷. Jak już wiemy, górna kondygnacja dworu była funkcjonalnie odseparowana od dolnej (w świetle opisu nie posiadały one pionowej komunikacji wewnętrznej). Wejście na piętro wiodło przez zewnętrzne schody i ganek komunikacyjny, dostawiony niewątpliwie do frontowej elewacji budynku¹²⁸. Bezpośrednio z ganku był dostęp do górnej *sieni wielkiej*. Z jej prawej,

¹²⁵ *Wszedłszy do niego jest sień wielka pod którą jest piwnica. Z sieni po prawej ręce jest izba wielka ze czteroma oknoma sklanemi porządnemi. Alkierz w niej. Z tej izby sionka mała komnata spiżarka i druga spiżarka z drzwiami i z zawiasami. Przeciwko tej izbie wielkiej jest izdebka z której izdebki komnata po jednej stronie po drugiej druga komnata i spiżarka błonami z drzwiami skoblami i wrzeciędzami, Inwentarz 1635, k. 1*

¹²⁶ Nie można wszak całkowicie odrzucić ich innej możliwej (choć z wielu względów znacznie mniej prawdopodobnej) sytuacji – w skrajnej osi wzdłuż bocznej ściany *izby wielkiej*. Należałoby natomiast wykluczyć, by mogły mieć one (tak jak w przypadku wnętrza na lewo od sieni) układ dwutraktowy bądź także dwuosiowy, głównie z uwagi na znaczną powierzchnię jaką zajmować musiała po prawej stronie sieni wielka czterookienna izba z *alkierzem*. Warto w tym miejscu zauważyć, że w opisie obydwo, rozdzielonych sienią, części dolnej kondygnacji dworu, wnętrza o przeznaczeniu magazynowym (*spiżarka* po lewej i dwie *spiżarki* po prawej stronie) wymieniane są jako ostatnie. Na tej podstawie oraz ogólnej wiedzy o sytuacji pomieszczeń gospodarczych, wnioskować można, że owe *spiżarki* musiały znajdować się w tylnej części przyziemia dworu (por. przyp. 127)

¹²⁷ *W tyle tego budynku jest spiżarnia wielka na której jest piętro także do schowania mąk i inszych rzeczy. Takież z drzwiami wrzeciędzami skoblami. Pod nią piwnica, Inwentarz 1635, k. 1. O tym, że owa spiżarnia nie była wolnostojącym, lecz przyległym do dworu budynkiem, świadczyć może zamieszczenie jej opisu w środku opisanego dworu, które kończy sformułowanie *wszystek ten dom*. Dopiero poniżej wymieniona jest pozostała, znajdująca się w pobliżu dworu zabudowa gospodarcza, której przestrzenną odrębność wyraźnie podkreślono, pisząc, że usytuowana była *za tym domem pobok osobno**

¹²⁸ O tym, że wejście na piętro musiało się znajdować od frontu nad wejściem do przyziemia (nad drzwiami z podwórza do sieni dolnej), świadczy analogiczny opis układu wnętrza obydwo kondygnacji

patrząc od wejścia, strony usytuowana była górna *izba wielka*. Na lewo od sieni (*przeciwko tej izbie wielkiej*) znajdowały się po dwa pomieszczenia określone jako: *izdebka i komnata* oraz *izdebka i kownata*²⁹. Porównanie opisów wewnątrz obydwu kondygnacji lewej strony dworu prowadzi do wniosku, że musiały one mieć identyczną dyspozycję przestrzenną i komunikacyjną³⁰. Jedyna istotna różnica między układem wewnątrz przyziemia i piętra budynku występowała w jego części usytuowanej *po prawej ręce* od sieni. W przeciwieństwie do dolnej, w wyższej kondygnacji na prawo od sieni, znajdowało się tylko jedno pomieszczenie. Wnioskować stąd można, że górna *izba wielka* była najobszerniejszym spośród siedemnastu wewnątrz dworu³¹. W czasach, gdy pełnił on funkcję domu pańskiego była ona z pewnością także jego najbardziej reprezentacyjnym pomieszczeniem – salą recepcyjną i jadalnią biskupią. Zapewne cztery pokoje usytuowane za wielką sienią, stanowiły wówczas apartament biskupi³². Przyziemie miało niewątpliwie mniej reprezentacyjny charakter, jak już wiemy oprócz mieszkalnych znajdowały się tu bowiem także pomieszczenia magazynowe. Nie ma pewności czy w okresie, gdy dwór był siedzibą starosty kieleckiego, dla jego potrzeb przeznaczony był cały budynek, czy tylko jedna z jego funkcjonalnie odseparowanych kondygnacji³³. Bez wątplenia przez starostę użytkowana była położona w jego bezpośrednim sąsiedztwie zabudowa gospodarcza³⁴. Niewiele wiemy o zewnętrznym wyglądzie

²⁹ *Na tenże dom jest wschod z gankiem z którego sień wielka. Z tej sieni po prawej ręce izba wielka z piecem i oknami [...]. Przeciwko tej izbie wielkiej izdebka i komnata. Pobok izdebka i kownata, Inwentarz 1635, k. 1*

³⁰ Por. przyp. 125 i 129

³¹ Liczba 17 pomieszczeń kieleckiego dworu biskupiego świadczy o dużych rozmiarach tej budowli. Dla porównania polskie dwory szlacheckie XVI stulecia posiadały przeciętnie od 4 do 6 wewnątrz, zob. A. Wyczański, *Uwagi na temat dworu*, op. cit., s. 351. Dwór wzniesiony w Kielcach przez biskupa Tomickiego był zapewne także bardziej obszerny od dwóch innych analogicznych (również piętrowych, najprawdopodobniej fundacji Tomickiego) dworów biskupich, w Luborzycy i Dobrowodzie, które liczyły od 10 do 12 pomieszczeń, zob. AKKK, sygn. Inv.B.2, k. 24v-25, Inv.B.13, s. 1-2

³² Niestety, opis z 1635 roku nie zawiera żadnych informacji o wystroju czy dekoracji wewnątrz. Jedynym elementem stałego wyposażenia dworu, jaki został odnotowany w inwentarzu jest – przypuszczalnie najbardziej okazały – piec w górnej *izbie wielkiej*. Domniemywać należy, że głównym elementem wystroju najbardziej reprezentacyjnych wewnątrz wyższej kondygnacji były – prócz ozdobnych pieców – zapewne nałowane belkowe, bądź belkowo-kasetonowe stropy oraz obiegające je wokół krańce. Bezpośrednią analogię stanowić mogą jedyne zachowane do dziś relikty wystroju wewnątrz mieszkalnych fundacji biskupa Tomickiego, znajdujące się na piętrze wzniesionego przezeń skrzydła krakowskiego pałacu biskupiego przy ulicy Kanoniczej

³³ Jest wiele prawdopodobne, że podczas „bytności pańskich” w Kielcach, pomieszczenia piętra dawnego dworu biskupiego użytkowane były przez towarzyszących ordynariuszowi krakowskiemu dostojników. Stosunkowo niewielka liczba wewnątrz mieszkalnych drugiego – poza domem pańskim – budynku rezydencjonalnego o czym niżej), nie mogła być wystarczająca dla zapewnienia im odpowiedniego cwaterunku, zwłaszcza w przypadku, gdy w rezydencji kieleckiej przebywali, prócz stałych członków dworu, także podejmowani przez biskupa wysocy rangą goście

³⁴ *Za tym domem pobok osobno jest kuchenka izdebka kownata i w tyle stajenka, inwentarz 1635, k. 1*

dworu. Na podstawie zdawkowych wzmianek źródłowych stwierdzić można na pewno, że był to wzniesiony z drewna dużych rozmiarów, piętrowy gmach. O układzie elewacji, ich prawdopodobnej nieregularności, decydowało z pewnością rozplanowanie wnętrza, które, jak można wnioskować z opisu (a także okresu powstania budynku) było tradycyjne, nie podporządkowane ściśle zasadom symetrii i osiowości. Przynajmniej najbardziej regularny układ (co najmniej pięciosiowy, być może symetryczny) mogła mieć elewacja frontowa, zwłaszcza przy założeniu, że dolna i górna sień usytuowane były na osi. Elementem urozmaicającym maszyną, kubiczną bryłę budowli były dostawione od zewnątrz, zapewne zadaszone ganki i prowadzące na nie schody¹³⁵. O jej sylwecie decydowała jednak w głównej mierze forma i rozmiary dachu. Niestety, nie zostały one uwzględnione w opisie, którego ostatnie zdanie zawiera jedynie wzmiankę o jego ówczesnym stanie: *Wszystek ten dom poprawny ale przecie nowego potrzebuje przykrycia*¹³⁶.

W 1635 roku w pobliżu starego XVI-wiecznego dworu usytuowana była, wzniesiona zaledwie *przed kilką laty*, nowa budowla rezydencjonalna fundacji biskupa Marcina Szyszkowskiego, pełniąca – jak już wiemy – funkcję aktualnego domu pańskiego. Na podstawie opisu inwentarzowego możliwe jest dość dokładne odczytanie jej programu funkcjonalnego, mniej czytelna jest dyspozycja przestrzenna. Tym, co wyróżnia opis *domu* od innych opisywanych w inwentarzu budynków jest zamieszczenie w nim wzmianek o wystroju wnętrza, a także formie i dekoracji zwieńczenia budowli. Podobnie jak stary dwór, nowy dom pański miał trójdzielny podział wnętrza z *sienią wielką* (z głównym wejściem przez ganek od frontu) oddzielającą dwie grupy pomieszczeń o odmiennym przeznaczeniu. Po jej prawej, patrząc od wejścia stronie usytuowane były: *izba wielka stołowa* i przyległa do niej (z tyłu bądź z boku) *komora credenczerska*, zajmujące razem niewątpliwie całą przestrzeń prawej części budynku¹³⁷. Na lewo od sieni znajdowały się pomieszczenia mieszkalne. Były to w kolejności opisu: *pokój pierwszy*, *wtóry pokój* i *alkierzyk* oraz *pokój trzeci*, przy którym w *przybudowanej* przez kardynała Wazę części budowli mieściły się *pokoiki dwa z sionką*, z której było wyjście *na ogródek*¹³⁸. Owe trzy, zapewne dość obszerne pokoje¹³⁹, najprawdopodobniej rozmieszczone były amfiladowo, w zależności od zwartego bądź wydłużonego obrysu rzutu budynku, w układzie trójtraktowym bądź trójosiowym. Wydaje się wątpliwe, by rozplanowanie wnętrza tej budowli w jakimkolwiek z możliwych wariantów

¹³⁵ Oprócz ganku, przez który wiodło wejście z podwórza do górnej *sieni wielkiej* istniał także drugi ganek z zejściem w kierunku usytuowanej w tyle dworu zabudowy gospodarczej. Świadczy o tym wzmianka przy opisie piętra budynku: *podle sieni jest ganek dla suszenia rzeczy na który wschod od kuchenki*, Inwentarz 1635, k. 1

¹³⁶ Inwentarz 1635, k. 1. Należy w tym miejscu nadmienić o powinności poddanych biskupich z podkieleckiej wsi Masłów, którzy, jak zapisano w inwentarzu, *powinni robić do Dwora kłeczkiego gwoździe gontowe na które daje się im żelaza*; Ibidem, k. 17v

¹³⁷ *Z ganka sień wielka w której jest komin. Z tej izba stołowa wielka po prawej ręce z piecem i oknami z której komora credenczerska*, Inwentarz 1635, k. 1-1v

¹³⁸ Inwentarz 1635, k. 1v; zob. przyp. 142. Przypuszczać należy, że ów usytuowany przy pokojach pańskich *ogródek* mógł mieć charakter ozdobny

¹³⁹ Wiemy, że były to pomieszczenia co najmniej dwuokienne, w inwentarzu odnotowano bowiem, że każdy *pokój* jest z *oknami*, nie podając, niestety, ich liczby. Jedyńm, poza *pokojami* wnętrzem, w którego opisie wzmiankowano o oknach jest *izba stołowa wielka*, zob. Inwentarz 1635, k. 1-1v

mogło być symetryczne, co nie wyklucza pewnej regularności, zarówno planu jak i formy zewnętrznej. Jej ogólna dyspozycja przestrzenno-funkcjonalna świadczy z pewnością o tradycyjnej, rodzimej genezie¹⁴⁰. Odrębnie należałoby rozpatrywać część mieszkalną budynku stanowiącą apartament biskupi. W swej pierwotnej formie (w czasach biskupa Szyszkowskiego) składał się on z trzech następujących po sobie wnętrz, których funkcje można odczytać zgodnie z włoskim programem: antykamera – sypialnia – gabinet, z bardziej prawdopodobnym w tym przypadku wariantem: dwie antykamery – sypialnia/gabinet. O takiej dyspozycji świadczyć może brak różnicy w określeniu *pokoju trzeciego* (z pewnością nie był on mniejszy od pozostałych), zwłaszcza zaś jego szczególnie ozdobny wystrój¹⁴¹. W wyniku inicjatyw biskupów Lipskiego i Wazy, ten trójstopniowy układ apartamentu został uzupełniony i rozszerzony. Już w 1631 roku nastąpiła przebudowa i (zapewne częściowa) zmiana funkcji *pokoju trzeciego*. Wzmiankę o *zbudowanej* kaplicy *w tymże pokoju* należy prawdopodobnie interpretować jako wydzielenie w tym pomieszczeniu odrębnego wnętrza o przeznaczeniu sakralnym. Przybudowanie *do tego pokoju* w latach 1633-1634 trzech innych pomieszczeń jeszcze bardziej skomplikowało, pierwotny program apartamentu. Przypuszczalnie po dokonanych zmianach, niezajęta przez kaplicę część *pokoju trzeciego* była nadal sypialnią biskupią, a dwa dostawione *pokoiki* pełniły funkcje gabinetów (lub gabinetu i sypialni letniej). Apartament biskupi składał się wówczas łącznie z ośmiu pomieszczeń, pięciu mieszkalnych (trzech *pokojów* i dwóch *pokoików*) oraz kaplicy a także dwóch pomocniczych (*alkierzyka z którego w piecach palają* i *sionki*). Inwentarz zawiera informacje o wystroju jedynie czterech wnętrz starszej części apartamentu. W pierwszym i trzecim pokoju stały *malowane* piece; *malowane* były również stropy (*podniebienia*) przekrywające drugi i trzeci pokój. Ten ostatni wyróżnia opis okien (*okna porządne w których wyższe quatery są szkła francuskiego*) oraz wzmianka o *herbach*, będących z pewnością elementem dekoracji malarskiej stropu lub krańca, powstałej zapewne w czasach biskupa Szyszkowskiego. Nie wiemy czy miała ona rozbudowany program heraldyczny czy ograniczony tylko do przedstawień herbu *Ostoja* fundatora budowli. O wystroju i dekoracji kaplicy fundacji biskupa Andrzeja Lipskiego domniemywać

¹⁴⁰ Por. A. Miłobędzki, *Polskie rezydencje wieku XVII – typowe programy i rozwiązania*, w: *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Łańcut, czerwiec 1975)*, Łańcut 1982, s. 9, 13-15; Idem, *Architektoniczna tradycja średniowiecza w krajobrazie kulturowym Polski XVI-XVIII w. Sześć propozycji problemowych*, w: *Symbolae Historiae Artium. Studia z historii sztuki Lechowi Kalinowskiemu dedykowane*, Warszawa 1986, s. 369-379

¹⁴¹ Jednoznaczne określenie funkcji tego niewątpliwie najważniejszego pomieszczenia apartamentu biskupiego (a także ustalenie stałego przeznaczenia pozostałych pokoi) nie jest możliwe, nie tylko z uwagi na ogólnikowość opisu inwentarzowego. W tym okresie program użytkowy pomieszczeń mieszkalnych polskiego domu pańskiego, choć oparty na recepcji włoskiego modelu funkcjonalnego, zależał w dużej mierze od aktualnych potrzeb, nie zawsze zgodnych z przyjętym ramowo schematem – poszczególne wnętrza mogły pełnić wiele funkcji jednocześnie bądź wymiennie, zob. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, opr. A. Miłobędzki, Wrocław 1957, s. 10 (tekst), s. 62-64 (komentarz) A. Miłobędzki, *Tradycja średniowiecza w polskiej rezydencji nowożytnej*, KAiU, t. 24: 1979, z. 3, s. 341; A. Rottermund, *Kształtowanie się apartamentu w nowożytnej architekturze polskiej*, RMNKi, 21: 2003, s. 16

można jedynie na podstawie wzmianki, że była ona wówczas również *pomalowana*¹⁴². Wraz z opisem wnętrza budynku wymieniono także usytuowane przy nim (zapewne jednak osobno) pomieszczenia gospodarcze, do których prowadziło przejście z *wielkiej sieni*¹⁴³. O zewnętrznym wyglądzie *domu* wnioskować można na podstawie kilku wzmianek inwentarzowych. Był to jednokondygnacyjny, otynkowany, prawdopodobnie drewniany budynek, poprzedzony niewielkim gankiem akcentującym główne wejście¹⁴⁴. Szczególnie efektownie przedstawiać się musiała górna część budowli ze złożonym układem dachów, których szczyty zdobiła zapewne dekoracja malarska; w inwentarzu zapisano: *Ma na sobie wierzchów siedm z szczytami malowanemi*¹⁴⁵.

¹⁴² *Przeciwko tej izbie wielkiej pokój pierwszy z pieczem malowanym i oknami. Wtóry pokój także z oknami z podniebieniem malowanym z którego pokoju alkierzyk z którego w piecach palają. Z tego pokoju jest pokój trzeci także z podniebieniem malowanym i herbami w którym także piecz malowany okna porządne w których wyższe quatery są szkła francuskiego. W tymże pokoju kaplica przez J.M.X'a Lipskiego zbudowana i pomalowana. W tym wszystkim domu drzwi są porządne skoble wrzeciędze zamki hantaby. Do tego pokoju S. pamięci Jaśnie Oświecony królewicz J.M. Cardinal przybudował pokoików dwa i z sionką z której sionki drzwi na ogródek, Inwentarz 1635, k. 1v*

¹⁴³ *Pobog tego budynku z wielkiej sieni jest sionka z której sionki piwnici[a?] dwie kuchenki i izdebka pod którą piwnicą z jednej strony na koło tego budynku jest obwiedziony balasami toczonemi a dom wszystkie porządnie wapnem wytynkowany, Inwentarz 1635, k. 1v. Cytowany zapis jest, głównie ze względów językowych, najbardziej niejasnym fragmentem opisu inwentarzowego kieleckiej zabudowy dworskiej. Podstawowym problemem jest określenie sytuacji i wzajemnej relacji przestrzennej wymienianych obiektów. Szczególnie interesująca, a zarazem trudna do jednoznacznej w tym kontekście interpretacji jest wzmianka o obwiedzeniu *balasami toczonemi**

¹⁴⁴ Brak jakiegokolwiek wskazania źródłowego nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie z jakiego budulca wzniesiono *dom* biskupa Szyszkowskiego. Porównanie z innymi analogicznymi biskupimi budynkami rezydencjonalnymi, zbudowanymi z inicjatywy tego hierarchy (jednokondygnacyjne, drewniane domy pańskie w Bodzentynie, Sieciechowie oraz Ilży – fundacja przypuszczalna), skłania do przyjęcia hipotezy, że tak jak one (i jak większość budowanych wówczas magnackich i królewskich dworów) również dom pański w Kielcach wzniesiony został z drewna (por. przyp. 148)

¹⁴⁵ Inwentarz 1635, k. 1v. Jedną z interpretacji tego zapisu może być układ prostopadłych do wzdłużnej osi budynku jednakowych dwuspadowych dachów kalenicowych, ze szczytami nad frontową i tylną elewacją. Wydaje się mało prawdopodobne, by główny budynek posiadał tylko jeden dach kalenicowy (tj. był „o jednym wierzchu”), a pozostałe sześć „wierzchów” mogło być osobnymi dachami nakrywającymi jego niezbyt obszerną dobudowaną część (mieszczącą dwa *pokoiki* i *sionkę*), względnie także być może przyległą do budynku niewielką zabudowę gospodarczą. Analogie dla tego typu wieloszczytowej formy nakrycia bryły budynku odnajdujemy we współczesnych źródłach ikonograficznych i pisanych. Przykładowo widok Krakowa wg rysunku z ok. 1603 roku (zob. G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, t. 6, Coloniae 1617) ukazuje murowane i drewniane, mieszkalne oraz gospodarcze budowle, zwieńczone kilkoma dachami o równoległych kalenicach. Najbardziej interesujące są tu zwłaszcza zabudowania widoczne u podnóża Wawelu – budynek z loggią, o sześciu dachach, stanowiący zachodnią część pałacu bisku-

W pobliżu *domu* fundacji biskupa Szyszkowskiego usytuowana była trzecia budowla rezydencjonalna kieleckiego zespołu dworskiego, *budowanie wielkie* fundacji kardynała Jerzego Radziwiłła. Jak już wiemy, był to znacznych rozmiarów gmach, którego ówczesna funkcja nie jest bliżej znana. Jego opis inwentarzowy jest w porównaniu z opisami dwóch analizowanych poprzednio budowli, najbardziej pobieżny i skrótowy. Pozwala jednak dość dokładnie odtworzyć dyspozycję przestrzenną i program funkcjonalny, nie zawiera natomiast żadnych wzmianek o wystroju wnętrz i wyglądzie zewnętrznym. Według opisu dolną kondygnację zajmowały jedynie trzy wnętrza. Główne wejście wiodło z zewnątrz do *sieni wielkiej*, z której było przejście do *izdebki z piecem i oknami*, z niej przechodzono do jeszcze jednej *sieni wielkiej*. Znajdowało się w niej wejście na kręcone schody prowadzące na górną kondygnację o sześciu pomieszczeniach. Istotny dla rekonstrukcji przestrzennej jest porządek opisu tych wnętrz, umożliwiający w tym przypadku odtworzenie ich układu komunikacyjnego. Były to w kolejności od wejścia: *sień wielka*, *izdebka pierwsza*, *kownata*, *kownata druga*, *izdebka* oraz na końcu *sala wielka*, z której było przejście (poprzez *wschod*) do *ganku wielkiego dolnego kędy chodzą do kościoła*¹⁴⁶. Porównanie opisów obydwu kondygnacji prowadzi do wniosku, że mimo dwukrotnej różnicy w liczbie pomieszczeń, mogły mieć one analogiczną trójdzielną dyspozycję z dwoma usytuowanymi po bokach wielkimi wnętrzami o charakterze reprezentacyjnym, między którymi znajdowała się część mieszkalna, składająca się na parterze z jednej zapewne niemałej, kilkuokiennej *izdebki* oraz czterech mniejszych pomieszczeń na piętrze (*izdebek i kownat*) rozmieszczonych z pewnością w układzie krzyżowym. Jest to w świetle opisu jedyna budowla ówczesnej siedziby biskupiej, której rozplanowanie a zarazem forma zewnętrzna mogły odpowiadać w pełni nowożytnym wymagom symetrii i osiowości¹⁴⁷. Interesujący jest również jej nietypowy program użytkowy,

piego przy ulicy Kanoniczej oraz nakryte pięcioma dachami stajnie królewskie. Wśród źródeł pisanych na szczególną uwagę zasługują nieanalizowane dotychczas wzmianki o dworze rezydencjonalnym w Sieciechowie fundacji Marcina Szyszkowskiego oraz stajniach (zapewne także jego fundacji) przy zamku w Iłży. W liście datowanym z Kielc 20 I 1629 roku biskup Szyszkowski przedstawiając zakres prac budowlanych w Sieciechowie napisał m.in. *Dom jeden o pięci dachach, w którym kilka gmachów [...] dla biskupa chędogich zbudowałem*, zob. AKKK, sygn. LA 26, nr 108. W inwentarzu zamku iłżeckiego z 1630 roku zapisano: [...] *po prawej stronie do gumna idąc stajnia wielka o dwunastu szczytach [...]*, zob. AKKK, sygn. Inv. B.16, s. 7

¹⁴⁶ *Na drugiej stronie przeciwko tym pokojom jest budowanie wielkie zbudowane kosztem Nieboszcz. X'a Radziwiłła w którym sień wielka. Z tej sieni izdebka z piecem i z oknami. Z tej izdebki są drzwi do sieni wielkiej. Z tej sieni na górę wschod kręcony na której górze jest sień wielka. Z tej sieni izdebka pierwsza z tej izdebki kownata. Z tej kownaty druga kownata i izdebka. Za tą izdebką sala wielka z której jest wschod do ganku wielkiego dolnego kędy chodzą do kościoła. Z pieczami drzwiami oknami zawiasami skoblami wrzeciądzami dobrze naprawne*, Inwentarz 1635, k. 1v

¹⁴⁷ Opis budowli (zwłaszcza kolejność i określenia pomieszczeń) pozwala domniemywać, a z pewnością nie wyklucza, ściśle osiowego i symetrycznego układu wnętrz jej obydwu kondygnacji, który przedstawić można graficznie w następujący sposób: w S M S w , przy czym: „w” oznacza schody (*wschod*), „S” – sień lub salę (*sień wielka*, *sala wielka*), „M” – część mieszkalną (*izdebki i kownaty*). Byłby to

który cechuje wyraźna dominacja funkcji niemieszkalnych. Na pięć pomieszczeń mieszkalnych (*izdebek i kownat*) przypadają aż cztery obszerne reprezentacyjne wnętrza recepcyjne, pełniące zarazem funkcje komunikacyjne (trzy *sienie wielkie* i jedna *sala wielka*), które zajmowały z pewnością ponad połowę powierzchni wnętrza tej budowli. Istnieją przesłanki by przypuszczać, że *budowanie wielkie* było budynkiem murowanym¹⁴⁸, podobnie jak opisany wraz z nim *ganek wielki dolny*¹⁴⁹.

zatem nowożytny typ prostokątnego, wydłużonego budynku o symetrycznym planie, występujący w polskiej architekturze rezydencjonalnej pod koniec XVI wieku, a którego reprezentatywnym przykładem jest pałac w Książu Wielkim. Inaczej niż w przypadku fundacji biskupa Myszkowskiego, budowla wzniesiona w Kielcach przez jego bezpośredniego następcę na biskupstwie krakowskim, miała nietypowy (niejako odwrotny niż w Książu) układ wnętrza, najprawdopodobniej z dwoma obszernymi pomieszczeniami w osiach bocznych i częścią mieszkalną w partii środkowej, analogiczna byłaby natomiast sytuacja klatek schodowych. (przy czym oczywista jest tu różnica skali obydwu budowli wynikająca choćby z porównania liczby kondygnacji i pomieszczeń) Należy zaznaczyć, iż opierając się jedynie na lakonicznym przekazie źródłowym, nie można zupełnie wykluczyć, że architektura Radziwiłłowskiego *budowania wielkiego* mogła być jednak kontynuacją jeszcze tradycyjnego typu o genezie późnośredniowiecznej. Osoba fundatora, czas powstania oraz ogólny opis tej budowli zdają się jednak temu przeczyć

¹⁴⁸ Podczas badań architektonicznych korpusu obecnego pałacu biskupiego, stwierdzona została duża liczba cegieł rozbiórkowych użytych do budowy i licowania murów, co zdaniem prowadzącego badania świadczy o tym, że „prawdopodobnie przed wzniesieniem pałacu rozebrano jakiś stojący w tym rejonie budynek”, J. Lewicki, *Pałac biskupów krakowskich w Kielcach. Problematyka badawcza i konserwatorska*, mps pracy doktorskiej, Politechnika Warszawska, Warszawa 1998, s. 45. Zestawienie przedstawionych wyników badań architektonicznych z nieznanym dotąd opisem inwentarzowym, pozwala na stwierdzenie, że przynajmniej jedna z opisanych w 1635 roku budowli kieleckiej siedziby biskupiej mogła być murowana. Po wykluczeniu na pewno drewnianego budynku dworu fundacji biskupa Tomickiego oraz, najpewniej w całości drewnianej, dworskiej i folwarcznej zabudowy gospodarczej, do rozważenia pozostają dwie najmłodsze budowle rezydencjonalne zespołu. Jak już wspomniano, analogia do innych zbudowanych z drewna domów pańskich fundacji biskupa Szyszkowskiego, każe przypuszczać, że wzniesiony przezeń w Kielcach *dom* był również drewniany (zob. przyp. 144). Należy jednakże podkreślić, że z uwagi na brak jednoznacznego wskazania źródłowego jest to tylko domniemanie. Określenie budulca *domu* (czy była nim cegła?) z pewnością zawęziłoby pole interpretacji owego wieloznaczowego zwieńczenia i jego dekoracji (wykluczenie bądź domniemanie attyki z dekoracją sgraffitową). Istotną przesłanką mogącą świadczyć o murowanej konstrukcji drugiej z rozpatrywanych budowli, fundacji kardynała Radziwiłła jest zamieszczona w jej opisie wzmianka o kręconych schodach (*na górę wschod kręcony*). Inna wiązać się może z prawdopodobną lokalizacją *budowania wielkiego* (zob. przyp. 165)

¹⁴⁹ Nie można wykluczyć hipotezy, że wzmiankowany przy opisie ostatniego wnętrza *budowania wielkiego ganek wielki dolny kędy chodzą do kościoła* (zob. przyp. 146) mógł być usytuowanym w dolnej kondygnacji budynku podcieniowym krużgankiem (co tłumaczyłoby poniekąd różnicę w liczbie pomieszczeń obydwu poziomów budynku), być może skomunikowanym z będącym jego przedłużeniem łącznikiem prowadzącym do kościoła kolegiackiego. Równie uprawniona wydaje się

Nieodzowna dla funkcjonowania każdego zespołu rezydencjonalnego była zabudowa usługowo-gospodarcza. W świetle inwentarza z 1635 roku, stwierdzić należy, że w kieleckiej siedzibie biskupiej jej bezpośrednie zaplecze (poza już omawianymi zabudowaniami przy dwóch budowlach mieszkalnych) stanowił zespół budynków zgrupowanych osobno między zabudową rezydencjonalną a położoną niżej folwarczną. Pozostawał on jednakże pod względem funkcjonalnym, jak i przestrzennym, częścią rezydencji (dworu) a nie folwarku. Według opisu w jego skład wchodziły: budynek kuchni dworskiej, przy którym była studnia, w pobliżu kuchni położony był *drewnik*, za nim usytuowana była *psiarnia*, następnie wozownia, dwie długie stajnie oraz budynek *masztarni*, przy którym znajdowała się brama prowadząca w kierunku folwarku. Całość tej zabudowy obwiedziona była, zapewne solidnym, na połę obronnym ogrodzeniem¹⁵⁰.

Zabudowania folwarku położone były *pod dworem* nad starym, wielkim staniem biskupim¹⁵¹. Głównym obiektem folwarcznym było obszerne *budowanie wielkie o czterech wierzchach*, przy nim usytuowany był budynek obory ze stajnią i wołownią, w obrębie gumna stało kilka stodół i spichlerzy. Zabudowania te ogrodzone były parkanami. Bliżej stawu usytuowany był browar, nieopodal którego znajdowała się nowo wzniesiona słodownia. Obok browaru funkcjonowała *gorzałnia*. W przeciwieństwie do budynków dworskich, znaczna część opisywanych w 1635 roku zabudowań folwarku była w złym stanie, wymagała naprawy¹⁵².

interpretacja owego *ganku* jedynie jako wolnostojącej (czy jednak parterowej?) budowli stanowiącej wygodne kryte przejście z rezydencji do kolegiaty. Tego typu rozwiązanie istniałoby zatem ponad sto lat wcześniej przed powstaniem dobrze znanych ganków XVIII-wiecznych

¹⁵⁰ *Kuchnia podle stajen z której kuchnie izdebka i komór dwie przy tej kuchniej jest studnia nowo naprawiona kosztem królewica J.M. kardinała podle tej kuchniej jest drewnik ogrodzony w tyle tego drewnika jest psiarnia nowo zbudowana potym wozownia, stajnie dwie długie w których stanąć może koni [...] No 120 zbudowane kosztem Nieboszczyka J.M.X'a Szyszkowskiego z wrotami z skoblami zawiasami. Potym mastarnia niedaleko jest tych stajen sień w niej z którego izba wielka i komora bardzo pognięta. Ten budynek nowo pobity. Przy której mastarniej są wrota na folwark idąc z kunami. Ten wszystek budynek dokoła jest ostrożony dębina, Inwentarz 1635, k. 1v*

¹⁵¹ *[...] jest staw przed dworem kłeczkim, niemały, niezarośły, rybił się przed tym karpami, ale tej przeszłej zimy podczas królewicza J.M. śmierci ryby w nim wyzdychały pod lodem, nie potrzeba się w nim ryb spodziewać wiele, Inwentarz 1635, k. 13*

¹⁵² *Pod dworem folwark. Budowanie wielkie o czterech wierzchach sień wielka w niej kuchenka z sieni piekarnia z piekarniej izdebka biała z tej izby pobok przysionek i stajenka. Pobok tej stajenki z sieni wielkiej komora nad tą komorą w górze jest druga komora z drzwiami z zawiasami z skoblami i z błonami. Przy tym folwarku obora z chlewami z stajnią, wołownią z dzwiami bez zawias. Ten folwark potrzebuje wielkiej naprawy. Przy tej oborze gumno w którym jest brogów 16 spiklerzów dwa od wołowniej. Stodoła nowa dobra i sieczkarnia w niej. Przy tej stodole wrót czworo porządnie zawarte. Parkan zły naprawy potrzebuje. Spiklerz stary wielki. Na nim spiklerz drugi z drzwiami z zawiasami z skoblami, naprawy wszystek potrzebuje. Przy tymże spiklerzu spiklerzyk mały dla rozdawania obroków. Niedaleko tego spiklerza jest drugi spiklerz nowy wielki na odbieranie spi. Przy tychże spiklerzach parkan naprawy potrzebuje. Przy spiklerzach stodół 2 jedna stara a druga nowa przez królewica J.M. Cardinała zbudowana przy tej stodole w gumnie*

Najtrudniejszym, a zarazem jednym z najważniejszych problemów badawczych wynikających z analizy inwentarza z 1635 roku jest odczytanie sytuacji zabudowy ówczesnej siedziby biskupiej. Dotyczy to zarówno całego zespołu dworskiego (jego granic zewnętrznych i podziałów wewnętrznych) jak również znajdujących się w nim, znanych jedynie z opisu obiektów (ich możliwej lokalizacji i wzajemnej relacji przestrzennej). Przystępując do próby rekonstrukcji układu zabudowy rezydencji w 1635 roku należy rozpatrzyć jej opis zamieszczony w sporządzonym wówczas inwentarzu, zestawiając go z późniejszymi opisami inwentarzowymi z 1645 i 1668 roku, jak również czytelnym do dziś układem zespołu rezydencjonalnego ukształtowanym po 1635 roku.

Porównanie opisów inwentarzowych z 1635 i 1645 roku dowodzi, że po dziesięciu latach część zabudowy zaplecza gospodarczego rezydencji¹⁵³ i całość folwarku¹⁵⁴ istniała nadal, w przeciwieństwie do jej zabudowań mieszkalnych. Zakres przeobrażeń części rezydencjonalnej zespołu był tak duży, że gdyby nie opis sąsiadujących z nią zabudowań pomocniczych oraz folwarku, można by mieć wątpliwości czy w obydwu inwentarzach mamy rzeczywistość do czynienia z opisem siedziby w Kielcach. Należy w tym miejscu postawić pytanie o przyczynę, dla której w tak krótkim czasie przestały istnieć jej trzy główne budowle, w tym nowo wzniesiony dom pański.

Szukając odpowiedzi należałoby wykluczyć trzy uzasadnienia: zły stan tej zabudowy, jej niewystarczająca w stosunku do potrzeb powierzchnię użytkową,

sadzawka. Browar nad stawem w nim izba na stawianie piwa i z piecem w nim komora na chowanie beczek kocieł stary jeden kadzi trzy. Przy tym browarze komora na chowanie stodów. Niedaleko tego browaru słodownia nowa. Z słodownie komora w sieni piec na suszenie stodów wszystek porządkny z drzwiami i oknami. Gorzałnia. Sień w niej garców gorzalczanych dwa izba z piecem i kominem. Za tą gorzałnią chlewy dwa na karmienie wieprzów”, Inwentarz 1635, k. 2

¹⁵³ *Wrota do stajen i folwarku porządknie na żelazie w murach z dziedzińca z wrotami i zamknięciem. Za murem masztarnia, w niej dwie izbie, sień i komory, także z oknami i drzwiami porządknie zawarte, przy której wozownia dla wozów starościny. Druga wozownia wielka dla karet pańskich. Stajnie porządknie zawarte na koni sto. W przygródki od stajen do folwarku zawarcie ostrożone z wrotami, przy którym Boża Męka antiquitus zmurowana, Inwentarz 1645, s. 307-308. W 1645 roku nie istniał już opisany w 1635 budynek kuchni (nową kuchnię zlokalizowano w innym miejscu) podobnie jak położone przy nim drewnik oraz psiarnia nowo zbudowana. Opisane w 1635 w dalszej kolejności zabudowania pozostały na swoim miejscu: wozownia (była nią zapewne jedna z dwóch opisanych w 1645), stajnie (1635 – stajnie na około 120 koni, 1645 – stajnie na koni 100), być może masztarnia, na pewno zaś ostrożone ogrodzenie i wrota na folwark (por. przyp. 150)*

¹⁵⁴ *Folwark zamkowy. W tym folwarku dwie izbie z sieni, jedna dla urzędnika, druga dla piekarzów. Piekarnia, dla drobiu komora i dojnik dla krów. Okoły dla bydła, w tyle tej obory karmniki. Z drugiej strony spichlerz. Drugi spiklerz przy stodołach ze dwiema piętrami. Stodół dwie w węgielnice postawione okrom spiklerza starego. W tym gumnie sadzawka dla przechowania ryb. [...] Browar pod zamkiem. Słodownia z izbą i izdebką, piec do stodu. Gorzałnia przy tymże z zawarciem. W niej garców gorzalczanych trzy z pokrywkami, rurami i naczyniem gorzalczanym. W browarze izba do zlewania piwa i stodów rosczenia. Kadzi trzy piwnych. Kocieł wielki na warzenia piwa, drugi kocieł maty dla warzenia chmielu [...], Inwentarz 1645, s. 313 (por. przyp. 152)*

naśle zniszczenie w wyniku pożaru. Na podstawie opisu z 1635 roku stwierdzić możemy, że każda z tych trzech budowli, w tym również ponad stuletni dwór fundacji biskupa Tomickiego, pozostawała w dobrym, *poprawnym* stanie, umożliwiającym ich dalsze długotrwałe użytkowanie¹⁵⁵. Porównanie skali zabudowy rezydencjonalnej z 1635 i 1645 roku dowodzi, że mimo powstania okazałego, obszerne pałacu, powierzchnia mieszkalnych i recepcyjnych wnętrz rezydencji przed i po jej gruntownej przebudowie musiała być zbliżona, skoro w trzech opisanych w 1635 roku biskupich budowlach znajdowało się łącznie aż 37 pomieszczeń, w tym 10 określonych jako *wielkie*¹⁵⁶. Również ostatnie z możliwych uzasadnień wydaje się bardzo mało prawdopodobne. Nieznany jest bowiem żaden przekaz źródłowy poświadczający pożar zabudowań biskupich w latach 1635-1637 (tj. pomiędzy spisaniem inwentarza a rozpoczęciem budowy pałacu). Co więcej, właśnie dla tego okresu potwierdzone są dość częste i długie pobyty w siedzibie kieleckiej biskupa Jakuba Zadzika¹⁵⁷, który jeszcze 30 X 1637 roku wystawił w niej dokumenty datowane *in Curia Nostra Kielcen*¹⁵⁸. Skądinąd wiemy, że niespełna miesiąc wcześniej, 1 X 1637 roku, biskup powiadomił członków kapituły katedralnej o potrzebie pozyskania „pewnej ilości drzew z lasów kieleckich na budowę pałacu biskupiego, budowanego tamże”¹⁵⁹. Zarówno fakt wielotygodniowych pobytów dworu biskupiego jak również wspomniane datowanie dokumentów, świadczą o tym, że w początkowym okresie krakowskiego pontyfikatu biskupa Zadzika znane z opisu z 1635 roku budowle rezydencjonalne musiały nadal istnieć. Powodem ich rozbiórki nie mógł być zły stan czy utrata dotychczasowych funkcji¹⁶⁰, była nim konieczność pozyskania miejsca dla realizacji nowej koncepcji planistycznej¹⁶¹.

¹⁵⁵ Warto w tym miejscu zauważyć, że znane z opisu z 1635 roku zabudowania folwarku biskupiego, o których wiemy, że były wówczas (w przeciwieństwie do głównych budynków rezydencji) w złym stanie, istniały nadal bez większych zmian jeszcze w 1668 roku (zob. Inwentarz 1668, k. 241v-243; por. przyp. 152, 154)

¹⁵⁶ Liczba wszystkich pomieszczeń pałacu fundacji biskupa Zadzika wynosiła ponad trzydzieści, w tym cztery wielkie wnętrza (sienie i izby stołowe). Stojące w 1645 roku przy dziedzińcu przed pałacem dom starosty i dom gościnny liczyły zaledwie po kilka pomieszczeń

¹⁵⁷ 29 II-21 IV, 28-29 XI 1636 r., 6 IV-2 VI, 24 VII-1 VIII, 23-30 X 1637 r., zob. AKMK, sygn. AEp 48, k. 15-72, 138-144v, 153-153v, 188-240v, 272-277v, 340v-353, 448v-449v

¹⁵⁸ AKMK, sygn. AEp 48, k. 348, 353. Były to niewątpliwie jedne z ostatnich dokumentów opatrzonych tym, używanym w ciągu kilkuset lat, określeniem kieleckiej siedziby biskupiej

¹⁵⁹ AKKK, sygn. Aa 13, k. 345-346; zob. N. Miks, *Architektura pałacu biskupiego w Kielcach*, BHS, t. 14: 1952, nr 4, s. 155, 173

¹⁶⁰ Nowy pałac biskupi nie przejął wszystkich funkcji istniejących przed nim zabudowań mieszkalnych. O ile po jego ukończeniu ustanie dotychczasowej funkcji rezydencjonalnej poprzedniego domu pańskiego (fundacji biskupa Szyszkowskiego) byłoby oczywiste, o tyle w przypadku dwóch pozostałych budowli ich rozbiórka nie mogła być uzasadniona brakiem potrzeby ich dalszego użytkowania, skoro wraz z budową pałacu zaistniała konieczność postawienia dwóch nowych budynków – domu starosty i domu gościnnego

¹⁶¹ Dotychczasowe budynki rezydencjonalne musiały zostać rozebrane (zapewne sukcesywnie, nie jednocześnie) tuż przed rozpoczęciem lub ostatecznie w trakcie „fabryki” pałacu (jak wiemy, do jego budowy użyto częściowo materiału rozbiórkowego,

Jest to jedna z istotnych przesłanek dla określenia lokalizacji biskupiej zabudowy istniejącej w Kielcach przed 1637 rokiem. Inne wynikają z analizy źródeł opisowych oraz uwarunkowań topograficznych.

Zarówno w inwentarzu z roku 1635 jak i w dwóch następnych z 1645 i 1668 roku, poszczególne człony całego zespołu kieleckiej siedziby opisywane są zawsze w tej samej kolejności (rezydencja – zaplecze – folwark), odwzorowującej w tym przypadku ich rzeczywisty układ przestrzenny i komunikacyjny. Dowiedzenie, że w okresie rządów biskupa Zadzika sytuacja zabudowy usługowej rezydencji (zwłaszcza stajni i wozowni) oraz folwarku pozostała niezmienna¹⁶², pozwala przyjąć założenie, że znana z opisu z 1635 roku zabudowa mieszkalna usytuowana być musiała w obrębie pozostałej, obejmującej zachodni skłon wzgórza, części gruntu biskupiego. Obszar ten, zajęty wkrótce przez nowe założenie rezydencjonalne, graniczył od północy z działką kanonii szewneńskiej, od wschodu z kolegiatą (cmentarzem przykolegiackim), od południowego-wschodu z działką scholasteirii, natomiast z pozostałych stron, od południa i zachodu, sąsiedował z biskupimi zabudowaniami gospodarczymi. Wśród zamieszczonych w opisie z 1635 określeń sytuacji zabudowań dworskich, kluczowe znaczenie ma wzmianka, na podstawie której stwierdzić można, że budynek fundacji kardynała Radziwiłła znajdował się w nieznaczonej odległości od kościoła kolegiackiego. Z opisu wynika, że w pobliżu położone były dwie pozostałe główne budowle: dom biskupa Szyszkowskiego oraz dwór biskupa Tomickiego. Przebieg granic działki biskupiej, układ komunikacyjny wzgórza oraz kolejność opisu wskazują, że ówczesny główny wjazd na teren rezydencji (od strony miasta) znajdować się musiał w tym samym lub nieodległym

zob. przyp. 148). Znamienne, że w przeciwieństwie do długich, nawet dwumiesięcznych, pobytów w latach 1636-1637 (zob. przyp. 157), kolejne potwierdzone źródłowo wizyty biskupa Zadzika w Kielcach są już tylko jednodniowe (zob. AKMK, sygn. AEp 49, k. 73v, 283, 742v; por. J. Dorobisz, *Jakub Zadzik (1582-1642)*, Opole 2000, s. 317). Miały one zapewne na celu wizytację budowy nowej rezydencji, trwającej przez ostatnie pięć lat życia fundatora (zm. 17 III 1642). Pierwszy, po blisko sześciu latach przerwy (od X 1637), dłuższy pobyt biskupi w Kielcach, nowego ordynariusza Piotra Gembickiego, który rezydował już niewątpliwie w nowo ukończonym pałacu, miał miejsce w IV 1643 roku (zob. AKMK, sygn. AEp 52, k. 1v-7v). Konieczność rozbiórki poprzedniej zabudowy mieszkalnej przed lub w czasie budowy pałacu była najprawdopodobniej powodem faktycznego ustania na kilka lat funkcji rezydencjonalnej siedziby w Kielcach

¹⁶² Porównanie opisów inwentarzowych z 1635 i 1645 roku prowadzi do wniosku, że podjęta przez biskupa Zadzika przebudowa rezydencji nie objęła tej części zabudowy gospodarczej, która pozostała poza obrębem wzniesionych wówczas murów *zamku* (wyodrębniających zarówno cały obszar nowego założenia jak i jego poszczególne części: dziedziniec, pałac z bocznymi podwórzami oraz ogród). Rozbiórce uległa zapewne ta część zabudowań zaplecza, której usytuowanie bezpośrednio kolidowało z nowopowstałym założeniem (zob. przyp. 153). Przypuszczać natomiast można, że sytuacja zachowanego kompleksu stajni i wozowni, musiała zostać uwzględniona w rozplanowaniu nowej zabudowy pałacowej (pozostawione zostały za murem południowym *zamku*). Interesujący jest w tym kontekście fakt, że gmach pałacu (a tym samym również trójczłonowe założenie dziedziniec – pałac – ogród) nie został usytuowany dokładnie na osi kolegiaty (pomimo kompozycyjnego podporządkowania jej, jako dominancie zespołu, całego układu założenia) – jest od niej „odsunięty” o kilka metrów w kierunku północnym

miejscu co w 1645 roku, na styku działki biskupiej, cmentarza przykolegiackiego, placu przed kolegiatą i działki kanonii szewneńskiej¹⁶³. Omówione przesłanki, do których należałoby dodać jeszcze dwie, najbardziej dogodną konfigurację terenu oraz tradycję miejsca, pozwalają sytuować opisaną w 1635 roku zabudowę rezydencjonalną w najwyższej położonej, przylegającej do kolegiaty, części gruntu biskupiego, w obrębie obecnego dziedzica i zabudowań pałacowych.

Rekonstrukcja wewnętrznego układu zabudowy ówczesnej rezydencji, oparta wyłącznie na jej opisie inwentarzowym, może być przeprowadzona jedynie na poziomie ogólnym, bez jednoznacznego, dokładnego wskazania lokalizacji obiektów. Najbardziej prawdopodobna, z uwagi na przedstawione uwarunkowania przestrzenno-komunikacyjne omawianego obszaru, wydaje się sytuacja budynku samborzy, która znajdować się musiała w pobliżu miejsca, gdzie kilka lat później powstała nowa brama główna wraz z niewielkim parterowym budynkiem dla straży¹⁶⁴. Przypuszczać należy, że wzmiankowane tuż po opisie samborzy podwórze usytuowane być musiało na terenie, który zajął wytyczony w czasie budowy pałacu dziedziniec, miało ono jednak z pewnością odmienny kształt i powierzchnię. Określenie użyte w inwentarzu dla wskazania sytuacji dworu fundacji biskupa Tomickiego (*trochę w podwórze wszedłszy od tej samborzej jest zbudowany dwór wielki*) oraz kolejność opisu, wskazuje, że był on zapewne położony bliżej bramy niż dwie pozostałe główne budowle rezydencji. W bezpośrednim sąsiedztwie dworu (*za tym domem pobok osobno*) znajdowała się związana z nim niewielka zabudowa gospodarza. Kolejność opisu, jak również określenie sytuacji względem budynku dworu ówczesnego domu pańskiego (*podle tego budynku wielkiego jest dom*) fundacji biskupa Szyszkowskiego wskazuje, że stał on bliżej najstarszej budowli zespołu niż opisane dopiero po nim *budowanie wielkie* fundacji kardynała Radziwiłła. Wiemy, że to ostatnie usytuowane było naprzeciw domu pańskiego (*na drugiej stronie przeciwko tym pokojom*), przypuszczalnie po drugiej stronie podwórza. Wiemy również, że (niezależnie od możliwej formy *ganku wielkiego dolnego kędy chodzą do kościoła*) budynek Radziwiłłowski znajdować się musiał dość blisko kościoła kolegiackiego, prawdopodobnie w południowo-wschodniej części obecnego dziedzica bądź w miejscu południowego skrzydła pałacu¹⁶⁵.

¹⁶³ W 1635 roku granica pomiędzy działką kanonii Szewna a gruntem biskupim biegła wzdłuż obecnego skrzydła północnego pałacu (najprawdopodobniej w linii północnej pierzei obecnego dziedzica). Jej przesunięcie w kierunku północnym, w wyniku przyłączenia przyległej części działki kanonii do terenu rezydencji biskupiej, nastąpiło dopiero kilka lat później, o czym świadczą przekazy źródłowe z 1638 i 1641 roku, zob. N. Miks, *Architektura pałacu*, op. cit., s. 155-156, 173-174; M. Pieniążek-Samek, *Nieznane źródło do badań nad pałacem biskupów krakowskich w Kielcach*, RMNKi, 21: 2003, s. 73-77; por. J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 37

¹⁶⁴ Zob. Inwentarz 1645, s. 307; por. Inwentarz 1668, k. 235

¹⁶⁵ Jak wynika z badań architektonicznych południowego skrzydła pałacowego struktura murów jego wschodniej części, zarówno na poziomie parteru jak i piętra, różni się (wzniesiono je z kamienia łupanego w wątku mieszanym na zaprawie wapiennej) od tej w jego części zachodniej. Zdaniem autora badań jest ona starsza, datowana przez niego na przełom XVI i XVII wieku (zob. B. Krupiński, *Pałac w Kielcach. Skrzydło „B”*. *Badania architektoniczne*, PKZ O/Kraków 1972, mps, Archiwum WUOZ w Kielcach, sygn. Pał. 36/II, s. 1-2) i identyfikowana z mурowanym *domem gościnnym*, który wg opisów inwentarzowych z 1645 i 1668 roku znaj-

Świadczyć o tym może nie tylko fakt sąsiedztwa kolegiaty, ale także porządek opisu inwentarzowego tuż po nim wzmiankowano bowiem zabudowę zaplecza rezydencji¹⁶⁶. Domniemywać można, że opisany pomiędzy strzegącą wjazdu sambożrą a położonym bliżej kolegiaty budynkiem, stary dwór oraz stojący *podle* niego nowy dom pański znajdować się mogły (przynajmniej częściowo) w miejscu, które wybrano dla wzniesienia pałacu. Nie ulega wątpliwości, że układ kompleksu zabudowań siedziby biskupiej, jaki ukształtował się w Kielcach do 1635 roku, był nieregularny. Składał się z niejednorodnych, powstałych addycyjnie elementów, zróżnicowanych w swej skali i formie budowli wznoszonych i rozbudowywanych na przestrzeni ponad stu lat przez kolejnych ordynariuszy krakowskich. W przeciwieństwie do spójnego, osiowego założenia, jakie w ciągu zaledwie kilku lat powstało w jego miejsce z woli i według zamysłu jednego fundatora.

* * *

W opracowaniu przedstawione zostały dzieje kieleckiej siedziby biskupów krakowskich w długim, wielowiekowym okresie jej istnienia, którego ramy wyznaczają umownie: wzmianka o śmierci biskupa Radosta w 1142 roku *in curia sua episcopali Kyelciensi* oraz dokument wystawiony przez biskupa Zadzika w roku 1637 *in Curia Nostra Kielcen*. Artykuł stanowi pierwszą, opartą na analizie źródeł pisanych, próbę ujęcia całości problematyki rezydencji istniejącej przed powstaniem Zadzikowskiego zamku, ukazania ciągłości jej kilkusetletniego rozwoju w średniowieczu i wczesnej nowożytności. Średniowieczne dzieje siedziby biskupiej przedstawiono na podstawie, w większości znanych wcześniej, wzmianek źródłowych, które poddano ponownej krytycznej analizie na tle rozwoju innych regionalnych ośrodków biskupich. Odtworzenie nieznanych dotąd przemian

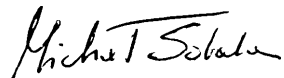
---

dować się musiał w tej lokalizacji (zob. B. Krupiński, *Pałac pobiskupi w Kielcach. Wnioski pobadawcze z badań architektonicznych przeprowadzonych w latach 1971-1974*, PKZ O/Kraków 1974, mps, Archiwum WUOZ w Kielcach, sygn. Pał. 35/II, s. 56, 62; por. J.L. Adamczyk, *Wzgórze Zamkowe*, op. cit., s. 44-45). Datowanie i sytuacja wschodniej (położonej najbliżej kościoła) części południowego skrzydła pałacu (tu w XVIII wieku znajdowało się wyjście na komunikacyjny ganek prowadzący do kolegiaty), zdają się wskazywać, że może być ona pozostałością piętrowego budynku z końca XVI wieku. Utożsamianie trzech budowli (nieznanego dotychczas *budowania wielkiego, domu gościnnego* i wschodniej części skrzydła południowego) z jedną wzniesioną w ostatniej dekadzie XVI, a rozbudowaną w XVIII wieku i zachowaną w takiej formie do dziś strukturą jest wątpliwe, mimo bardzo prawdopodobnej zbieżności lokalizacji. W inwentarzach z 1645 i 1668 roku nie odnajdujemy bowiem opisu budynku odpowiadającego choćby w przybliżeniu opisowi budowli Radziwiłłowskiej, (a także opisom dwóch pozostałych istniejących w 1635 roku budowli rezydencjonalnych). *Dom gościnny* był budynkiem parterowym liczącym pięć pomieszczeń: sień oraz dwie pary izb i komnat po bokach (zob. Inwentarz 1645, s. 307; Inwentarz 1668, k. 239). Brak drugiej kondygnacji, mniejsza liczba wnętrz i ich całkowicie odmienna dyspozycja wykluczają identyfikację *domu gościnnego* z *budowaniem wielkim*. Wschodnia część budynku skrzydła południowego (wraz z otoczeniem) wymaga bez wątpienia dalszych badań architektoniczno-archeologicznych

¹⁶⁶ Por. przyp. 162

rezydencji we wczesnym okresie nowożytnym umożliwiła analiza jej odnalezione-
go opisu inwentarzowego z 1635 roku, w szczególności zamieszczonych w nim
niezwykle cennych informacji o fundatorach opisywanych budowli. Stanowią
one istotne uzupełnienie wiedzy o działalności fundacyjnej pięciu krakowskich
ordynariuszy, w tym zwłaszcza Jerzego Radziwiłła i Marcina Szyszkowskiego.
Ustalenie częstotliwości i długości pobytów biskupich w siedzibie kieleckiej oraz
ukazanie jej funkcjonowania w szerszym kontekście innych, licznych rezydencji
biskupów krakowskich (bez którego analiza jednej jest zawsze niepełna), pozwo-
liło na stwierdzenie jej faktycznej, wysokiej rangi w tym okresie. Najważniejszą
część opracowania stanowi próba rekonstrukcji stanu zabudowy zespołu w 1635
roku – odtworzenia: formy architektonicznej, ówczesnej funkcji oraz dyspozycji,
programu i wystroju wnętrza poszczególnych budowli jak również ich przypuszc-
zalnego układu i lokalizacji. Zaskakująca w kontekście dominujących dotąd po-
głądów (lecz nie w świetle itinerariów biskupich), okazała się skala kieleckiego
kompleksu dworskiego, liczącego łącznie ponad dwadzieścia budynków, w tym
trzy okazałe budowle rezydencjonalne. Odtworzenie stanu rezydencji z połowy
lat 30. XVII wieku umożliwiło określenie zakresu jej rozpoczętej wkrótce prze-
budowy, ukazało także w innym świetle motywy, jakimi kierował się jej inicjator.
Odkrycie nieznanego źródła z 1635 roku otwiera bez wątpienia nowe perspekty-
wy dla badań nad siedzibą biskupią w Kielcach – zmusza do stawiania kolejnych
pytań i szukania odpowiedzi, podejmowania nowych przedsięwzięć badawczych.
Należy mieć nadzieję, że przeprowadzone w przyszłości, szerszej niż dotąd zakro-
jone badania archeologiczne i architektoniczne pozwolą na odkrycie reliktyw-
nych przedzadzikowskiej rezydencji, a tym samym weryfikację i pogłębienie obecnego
stanu wiedzy, której głównym źródłem pozostaje szczęśliwie zachowany, nieocze-
nianej wartości inwentarz.

✠

INWENTARZ KLUCZA KLECKIEGO SEJSAJNY
 Po Śmierci S. Pamieci Najasniejszego Krolowicza
 Kardynala Biskupa krakowskiego Niaszeczki Sieniewskie
 Anno 1635. DWÓR KLECKI.

Nagrod. Samborze ze dwiema Izdebkami na dole z Sala, ktorzy
 jest skien po dwie drzwiami Zarniasami powiadnie naprawne Na tej
 Sala z Oknami sklanemi Ceteroma takiesi drzwi j na wierzchie Zarnia
 sami. Wrota na dole Fortka z Wierciadami j Zarniasami przy tej for
 tka nowo zbudowana Zarniasami j kalasami. Fortke napodnowie wsielony
 od tej Samborzej jest zbudowany dwor wielki kostem S. pamieci I. M.
 A. Tomickiego, kiedy stawali wtykl mieszkanie. Wsielony do niego
 jest sien wielka pod ktora jest Pivnica. Izbeni po prawej rece jest Izba
 wielka ze Ceteroma oknoma, sklanemi powiadnemi. Alkiesi wniej Izby
 Izby Sionka mala komnata spizarka, j druga spizarka z drzwiami j
 z Zarniasami Przeciwko tej Izbie wielkiej jest Izdebka sktorej Izdebki
 komnata po lewej stronie po drugiej druga komnata j spizarka blo
 nami Izdrzwiami skoblami j z Wierciadami. Wyle tego budynku
 jest spizarnia wielka na ktorej jest piec takiesi do schowania
 mak j innych rzeczy Takiesz Izdrzwiami Wierciadami Skoblami Zorn
 na Pivnica.

Na tenże dom jest Wschod z ganckiem sktorego sien wielka Stej sieni.
 po prawej rece Izba wielka z piecem j oknami a po dle sieni jest ga
 nek dla suszenia wocy na ktory wchodzi od kuchonki. Przeciwko tej
 Izbie wielkiej Izdebka j komnata. Zobok Izdebka j komnata Wierciak
 ten dom poprawny ale przecie nowego potrzebuie przykrycia. In tym domem
 zobok osobno jest kuchonka Izdebka komnata j wtykle stajenka Ten
 budynek z drzwiami zskoblami z Zarniasami powiadnie jest naprawny

Podle tego budynku wielkiego jest dom zbudowany przed kilka laty
 kościem Kiełb. S. pamieci I. M. Na Biskupa. Hyskonickiego, do ko
 rego wchodzi jest ganeczek. Z ganika sien wielka ktorony jest konin
 Stej Izba wielka zstotowa po prawej rece z piecem j oknami. z.

Z której komora Kredenczenka. Zmeciwo tej Izbie wielkiy pokoy pier-
 woty spieczem malowanym y oknami. Wtóry pokoy także z oknami. Spod
 niebie niem malowanym skąd pokoy Alkiovyk skąd w pieczach
 palais. Teo pokoy iest pokoy trzeci także spodu rzebie niem malowanym y
 ktertami. w którym także piec malowan y obog posadne w którym y
 quater y są skła Francuskiego. Wymie pokoy kaplica ptes J. M. Na
 Lipskiego. Wbudowana y pomalowana. Wym w iustkim domu z dwoi 184
 posadne Skalle Wiecejadre. Zamki. Aantabj Do teo pokoyu J. pamiere.
 Jasnre dwoicomy krolowes J. M. Cardinal. przy budował. pokoy kow dwo
 y z sionka, z której sionki. drzwi na dordock.

Poto teo budynku zwielkiej sieni iest sionka skąd sionki y w narec dnie
 kuchenci y Izdebka pod ktora ywawca. W dney strony na kole tego budynku
 iest obrzedziony ballasami tocznemi a dom wzyjstek pota nie wagnem w ytkin
 kawarij Ma na sobie Wicndow siedm z sityami Malowanemi Na drugiej str-
 nie precinoko tym pokoyom iest budowanie wielkie Wbudowane kow dwoi y
 Na Zadawila. w którym sieni wielka Stey sieni Izdebka spieczem y z oknami
 Stey Izdebki są drzwi do sieni wielkiy Stey sieni na gore Wschod kow dwoi
 na której gorze iest sieni wielka. Stey sieni Izdebka pievnsza stey Izdebki ko-
 rowata. Stey koronaty druga koronata y Izdebka. Za ta Izdebka Sala wielka
 skąd iest Wschod do ganku wielkiego dolnego kedy chodza do korowola:
 spieczami dwoiami oknami Fundasami Skoblamy Wiecejadami dwoi na
 ywawce.

KUCHENIA Podle stareu skąd kuchare Izdebka y komor dwoi.
 przy tej kuchni y iest stubnia nowa nagrawiona kostem krolowica J. M.
 kardinala. podle tej kuchni y iest drownik oprowadony wyle tego drownika
 iest psawnia nowa Wbudowana. posym Wozonnia Stey nie dwoi drugie w ktorym
 stanacs mize kom dwoi uel wle. No 120 Wbudowane kostem krolowicyka
 J. M. Na Sijskowskie. Znowtami skoblamy Sarciasami Potym Mastar
 nia nie daleko iest tych stareu sieni narowy. Skądego Iba w dleka y ko-
 mera bardzo pozniala. Ten budynek nowo polity. Przy której Mastar
 niy są Wrota na Polowach idae skunami. Ten wzyjstek budynek do
 kole iest ostrozony dembina.

*DWÓR KLECKI.
CRACOW BISHOPS' MANOR IN THE LIGHT OF THE UNKNOWN
INVENTORY BOOK FROM 1635*

In the article there is presented a history of the Cracow bishops' seat in Kielce in a period before Jakub Zadzik's foundation (1635-1642). The state of knowledge about its previous years has been based on laconic information confirming that there had been a bishop's mansion in Kielce.

Reconstruction of the building from those times and its previous changes was possible thanks to finding a precious source – an inventory book from 1635. First part of work about bishop's seat in the Middle Ages, from 12th to 15th century, was based on the sources, which were examined once again very carefully. During the examination we took into consideration development of other Cracow bishops' seats at those times.

Main part of the dissertation is devoted to changes in the estate in the 16th and in the first third of the 17th century. It also consists of reconstruction of its state on the basis of analysis of the inventory note from 1635. It was possible to determine what was the approximate date of its foundation, architectural form, function and purpose, plan and interior design of each building and also their possible layout and localization.

Bishop's estate in Kielce in 1635 was much more impressive than it has been thought – it consisted of three parts: residential one (three main dwellings), administrative infrastructure (kitchen, stable, coach house, kennel, etc.) and farm buildings (manor buildings, brewery and distillery) - there were more than 20 buildings. A way to the residence went through the storeyed gateway building.

The oldest building in the complex was massive two-storeyed mansion built by bishop Piotr Tomicki (1524-1535). Next to it there were two other dwelling-houses – close to the collegiate church impressive storeyed building funded by cardinal Jerzy Radziwiłł (1591-1600) and located close to the old mansion new bishop's house built by bishop Marcin Szyszkowski (1616-1630), and which were then enlarged by his two successors: bishop Andrzej Lipski (1630-1631) and cardinal prince Jan Albert Waza (1632-1634). It was a richly decorated building with beautiful decoration of interiors and outside elevation.

Very important supplement of the reconstruction of the bishop's estate complex in 1635 was finding that it was a real seat of ordinaries and comparing it with their numerous residences. It let us definite its real range at those times – long before foundation of the palace.

Michał Sobala